גרשמן, חכמי צרפת הראשונים

יצירתו הספרותית

יצירתו הספרותית של רש״י רב־גונית ומקיפה כמעט את כל תחומי היצירה הספרותית שחיברו חכמי ישראל בגרמניה ובצרפת בימיו. הוא כתב פירושים למקרא ולתלמוד, תשובות, פיוטים ושטרות.[204] תלמידים כתבו בשמו גם קונטרסי פסקים ופירושים לפיוטים. מעטות היצירות שהיתה להן השפעה כה גדולה על תרבותו של עם ישראל כמו פירושיו של רש״י לתורה ולתלמוד. במשך מאות שנים נחשבה ידיעת חומש עם פירוש רש״י כחובתו הבסיסית של הילד היהודי בחלק מתפוצות ישראל, ומאז הדפסת התלמוד נדפס בצידו פירוש רש״י והפך למעשה לחלק בלתי נפרד מן העיון בו. ספק אם יש יצירות נוספות — למעט המקרא, התלמוד והמדרש — שהשפיעו כה רבות על מורשתו הרוחנית של העם היהודי כמו שני פירושים אלה. עוד בדורנו שלנו, משחפץ המשורר שמשון מלצר לבטא את כאבו על הניתוק של חלק נכבד מהעם היהודי מן התרבות היהודית המסורתית, בחר באי־ידיעת פירוש רש״י לתורה כאחד הסמלים המובהקים ביותר לכך.[205]

יצירתו של רש״י זכתה לדיונים רבים, נרחבים ומפורטים (למעט פרשנות הפיוט). עסקו בכך חוקרים רבים ובהם כמה מטובי החוקרים בחכמת ישראל. במיוחד אמורים הדברים בפירושיו לתלמוד ולמקרא. בסקירתנו כאן לא נדון בפירוט בטיבה של יצירה גדולה ומקיפה זו, אלא נעמיד על הבעיות העיקריות בכל תחום ותחום ונסתפק בעיקרי הדברים בלבד. מדרך הטבע, נרחיב יותר בדברים שיש בהם משום חידוש.

יצירתו הספרותית: פירושים למקרא

רש״י פירש ככל הנראה את כל ספרי המקרא, אבל הפירושים הנדפסים על שמו לספרים: עזרא, נחמיה, דברי הימים וסוף איוב (מפרק מ פסוק כה ואילך) אינם שלו. פירושים אלה שונים מפירושיו האחרים בסגנונם ובאופי פירושם. לעתים אף שמות החכמים הנזכרים בהם מוכיחים שהם מאוחרים לרש״י. כמה מפירושיו לכתובים שבסוף ספר

מהדורת ד״צ בנעט, ירושלים תש״ך, עמ׳ 54–55; מהדורת י׳ שילת, א, ירושלים תשמ״ז, עמ׳ שג. הדברים מובאים להלן, פרק י, הערה 140.

204 לא ייחדנו דיון נפרד לשטרות שכתב. רק כמה מהם הגיעו אלינו, והם נסקרו בדיון בפעולתו בענייני הקהל, לעיל, הערה 34. לא דנתי כאן בשאלת סדר הזמנים המשוער ליצירתו הענפה של רש״י, כי לא מצאתי נתונים מספיקים להציע סדר זמנים מעין זה. ניסיון לקבוע את ׳הכרונולוגיה של חיבורי רש״י׳ עשה ב׳ גלס, פשט ודרש ברש״י, עמ׳ 143–148. ראה גם להלן, הערה 299. בפירושו של ר׳ שמעיה לפיוטים יש כמה ידיעות השופכות אור על זמן כתיבתם של כמה מפירושי רש״י לנ״ך — כפי שיובא להלן, פרק ו — אך גם באלה אין די כדי לצייר תמונה מלאה ומבוססת.

205 ׳ובני הגדול כבר הגיע לשש ויודע ספורי בראשית / מפי השמיעה ומפי הקריאה בכלים שניים ושלישים, / בקרוב יעבור לכתה השניה וילמד ״ספורי־המקרא״, / ולבי לי אומר, ולבי בי דוה, ולבי בי בוכה: אפשר — / אבוי ואהה, אך אפשר! — אף הוא לא ילמד חמש עם רש״י׳...; ש׳ מלצר, שירות ובלדות, תל אביב תש״ך, עמ׳ 24.

איוב נשתמרו בכתבי־יד, ומכאן אפשר להסיק שרש״י פירש ספר זה כולו, ומסיבה כלשהי אבד פירושו לסוף הספר. עובדה זו מסייעת להנחה, שרש״י פירש את כל ספרי המקרא, אך קשה לקבוע זאת בוודאות. ייתכן כי הפירושים המיוחסים לו לספרים עזרא ונחמיה מבוססים על פירושים שהוא עצמו כתב, אך הם עברו עיבוד והרחבה בידי תלמידים. תופעה זו כשלעצמה — כתיבת הוספות על פירוש רש״י — ידועה גם מפירושיו לספרים אחרים, והיא קשורה במישרין עם אחת הבעיות המרכזיות בדיון בפירושיו של רש״י למקרא: שאלת הנוסח. בפירושיו למקרא, הן אלה שבדפוס והן אלה שבכתבי־יד, משוקעים גם פירושים של תלמידיו, ובמיוחד של ר׳ שמעיה, ר׳ יוסף קרא ורשב״ם. קצתם הוכנסו בידי רש״י עצמו, כתוספת לפירושיו או כפירוש חלופי, וקצתם נכתבו בידי תלמידיו בשולי גליונות פירושיו ומעתיקים הכניסו אותם לגוף הפירוש.

בשל הוספות של מעתיקים ובשל תפוצתם הגדולה של פירושי רש״י במרכזים השונים, נוצרו הבדלים בין נוסח לנוסח. ניסיון חשוב להוציא מהדורה משובחת של פירוש רש״י לתורה עשה אברהם ברלינר, אבל מהדורתו אינה שלמה. הוא בדק יותר ממאה כתבי־יד וספרי דפוס רבים — כפי שהעיד בהקדמה לפירושו — והוסיף מראי מקומות למקורותיו של רש״י והערות חשובות אחרות.[206] מהדורות של פירוש רש״י לנביאים וכתובים, שנעשה בהן שימוש גם בנוסחאות שבכתבי־יד, הן: יהושע ושופטים שפרסם מ״ל קצנלנבוגן; הפירושים לישעיה, לתרי־עשר ולתהלים, שפרסם י׳ מארשען. ליקוטים מפירושיו של רש״י לספר יחזקאל הדפיסו י׳ מארשען וא״י לוי. את הפירוש לשיר השירים הוציא לאור י׳ רוזנטאל. חשיבות מרובה יש למקראות גדולות הכתר שמפרסם מ׳ כהן.[207] בשנים האחרונות נתפרסמו כמה מהדורות חדשות של פירוש רש״י לתורה.[208] עם כל חשיבותן, אין הן עדיפות על מהדורתו של ברלינר ואין בהן משום תרומה של ממש לספקות בנוסח פירוש רש״י לתורה. למרות נסיונות חשובים

206 מהדורתו פורסמה לראשונה בברלין תרכ״ז. מהדורה שנייה, עם הוספות חשובות, יצאה לאור בפרנקפורט תרס״ה, ונדפסה במהדורת צילום בירושלים תשכ״ב. עם זאת, עדיין יש חשיבות מרובה גם למהדורה הראשונה. יש בה הערות שלא נכללו במהדורה השנייה. מקור חשוב אחר שבו צוינו מקורותיו של רש״י בספרות חז״ל — ולעתים אף ביתר שלמות — הוא חומש מחוקקי יהודה מאת י״ל קרינסקי, בני־ברק תשכ״א. כלי עזר חשוב לגילוי מקורותיו של רש״י, בעיקר לנ״ך, הוא חיבורו של זהרי, מקורות רש״י (16 כרכים).

207 י׳ מארשן, פרשנדתא — והוא פירוש רש״י על נ״ך: לישעיהו — ירושלים תרצ״ג; לתרי־עשר — אמשטרדם תר״צ; לתהלים — ירושלים תרצ״ו. וכן: A. J. Levy, *Solomon ben Isaac: Commentary on Ezekiel 40–48*, Philadelphia 1931; י׳ רוזנטאל, ׳פירוש רש״י על שיר השירים׳, ספר היובל לש״ק מירסקי, ניו־יורק תשי״ח, עמ׳ 130–188 (ובתדפיס מיוחד: ניו־יורק תשי״ט); מ״ל קצנלנבוגן, יהושע–שופטים עם פירוש רש״י, ירושלים תשמ״ז; כהן, מקראות גדולות — הכתר. ראה גם: סוקולוב, רש״י לאיוב; כללי רש״י בפירושו על התורה (׳על פי שיחות כ״ק אדמו״ר שליט״א מליובאוויטש׳), בעריכת ט׳ בלוי, כפר חב״ד תשנ״א.

208 נזכיר במיוחד את המהדורות הבאות: (א) מ״ד ליהמן, פירוש רש״י על התורה לרבי שלמה יצחקי, חומש שמות ויקרא ובמדבר, ניו־יורק תשמ״א: ׳על־פי כתב־יד משנת ר׳ בערך שהובא מתימן, ושרידי כתבי־יד קדומים מאשכנז ספרד איטליה ופרובאנס, עם שינויי נוסחאות לרש״י דפוס ראשון רג״ו די־קלבריה׳, ועל פי רש״י מהדורת ברלינר, וספר זכרון לד״א בקראט; (ב) ח״ד שעוועל, פירושי רש״י על התורה, ׳על־פי דפוס ראשון, כתב־יד אוכספורד ומהדורת ברלינר׳, ירושלים

אלה להגיע לנוסח בדוק וטוב יותר, עדיין רחוקים אנו ממהדורות משובחות של פירושי רש״י למקרא. חשובה ביותר ומורכבת עד מאוד היא שאלת נוסח פירושו של רש״י לתורה והיא ראויה לדיון נרחב.

נוסח פירוש רש״י לתורה

שאלת נוסח פירושו של רש״י לתורה העסיקה הרבה את החוקרים, מאז ראשית ימיה של חכמת ישראל ועד ימינו אלה. כבר חכמי ישראל בימי הביניים, ובהם כמה מן הגדולים והמובהקים שבין מפרשי רש״י, התייחסו אליה. לעתים הם ניסו לפרש את דבריו ולתרץ סתירות בין פירושיו בטענה שפירוש זה או אחר לא יצא מתחת ידיו של רש״י, אלא נוסף בידי אחרים.[209] כל הבודק את נוסחם של פירוש רש״י לתורה בכתבי־היד, יגלה כמה רבות ההוספות המצויות בהם. קצתן, אף נקרא שם מחברן עליהן, ובמיוחד אמורים הדברים בפירושיו של ר׳ יוסף קרא.[210] עם הזמן הושמטו שמות החכמים הללו, והפירושים הזרים שולבו בגוף פירושו של רש״י.

אין צריך להכביר מלים כדי להסביר את חשיבותה ומרכזיותה של שאלת הנוסח בכל מחקר על טיב פירושו של רש״י לתורה. דא עקא ששאלה זו מורכבת ומסובכת ביותר. דומה שאין עוד חיבור משל חכמי ישראל בימי הביניים ששאלת נוסחו כה מסופקת ושנויה במחלוקת. שלושה גורמים עיקריים הביאו לכך: מהדורות שונות של פירוש זה נכתבו עוד בחייו של רש״י, כפי שנראה להלן; תפוצתו הגדולה של הפירוש; וזיקתו העמוקה אל ספרות המדרש. הפירוש זכה לפרסום רב כבר במאות הי״ב–הי״ג. חכמים שעסקו בו ומורים שלימדוהו לתלמידיהם רשמו לעצמם הערות שונות בשולי העותק שהיה בידם, ומקצתן הוכנסו לגוף הפירוש בעטיים של מעתיקים. אופיו של הפירוש, שרובו מלוקט ממדרשי חז״ל, אף הוא גרם לכך. תלמידי חכמים ומעתיקים שינו מדרשים אלה: העתיקום במלואם, קיצרו אותם או השמיטו מדרשים ידועים והוסיפו אחרים על אותו עניין. גם שינויים אלה הוכנסו עם הזמן בידי מעתיקים לגוף הפירוש.

אמנם, בידינו עשרות רבות של כתבי־יד ודפוסים קדומים של פירוש רש״י לתורה,[211]

תשמ״ב; (ג) תורת חיים, חמשה חומשי תורה, ירושלים תשמ״ו ואילך, מבוסס על מהדורתו של ח״ד שעוועל עם תיקונים שונים (׳במהדורתנו נעשתה בדיקה מחודשת, ואל תוך הפירוש נכנסו הגירסאות המקובלות יותר׳).

209 דוגמה מובהקת לכך יש בהערותיהם הטקסטואליות של בעל ׳ספר זכרון׳ ושל ר׳ אליהו מזרחי. ראה במבואותיו של מ׳ פיליפ לספרים אלה, להלן, הערה 270. ש׳ עמנואל העירני על המצוי בכ״י המבורג 45 (=פירוש ר׳ אביגדור כ״ץ לתורה): ׳ובקונ׳ (=ובקונטרסים) אחרוני׳ שעש׳ רש״י נמצא כך...׳ (דף 45ב). ׳וי״ל (=ויש לומר) דבמהדו׳ קמא פירש הנה נא הואלתי לשון רצון כמו ויואל משה. אבל במהדורא בתרא פירש הואיל... והיה נר׳ לו לפר׳... ומהדורא קמא לא זזה ממקומ׳. וכך יש ליי״ש (=ליישב) בתלמוד בכמה מקומו׳ שרש״י סותר את עצמו. זה שמעתי מר׳ יצחק קרא׳ (דף 99ב–100א).

210 ראה גם להלן, פרק ה, בדיון בפירושיו של ר״י קרא לתורה.

211 כאמור לעיל, העיד ברלינר על עצמו שהשתמש בלמעלה ממאה כתבי־יד, אך הוא לא מנאם ולא פירטם: ׳והיה מן הראוי שאזכיר בזה את הספרים הנדפסים ואת כתבי היד אשר השתמשתי בהם בעבודתי, אך הדבר הזה יארך מאד, ואם באתי לפרוש את כלם ולהזכירם אחד אחד, יהיו די למלאות

אבל תופעה זו כשלעצמה אין בה כדי להקל על החקירה. וכבר עמד על כך א׳ טויטו, בדיון חשוב על גלגוליו של נוסח רש״י לתורה:

> הקורא בוודאי שם לב לכך, שלא ניסינו כלל למיין את כתבי־היד לענפים על מנת להגיע לאב־טיפוס אחד, הקרוב לנוסח המקורי. לא מפני שאנו מערערים על יעילותה של שיטה זו ויתרנו עליה, אלא מפני שאין היא אפשרית במקרה דנן... המעיין בכתבי־יד של פירוש רש״י לתורה יגלה, כי אין בנמצא בעולם כתב־יד של רש״י עצמו או כתב־יד שהועתק סמוך לזמן כתיבת הפירוש על־ידי רש״י. כתבי־היד העתיקים ביותר שהגיעו לידינו — ומספרם מועט — הם מן הרבע השני של המאה השלוש־עשרה (כתב־יד מינכן, למשל, הוא משנת 1233), כלומר כמאה ושלושים שנה אחרי פטירת רש״י. יתר כתבי־היד, מיעוטם מסוף המאה השלוש־עשרה ורובם מן המאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה... לכאורה, המרחק בין זמן כתיבת הפירוש לבין גילם של כתבי־היד העתיקים (כמאה ושלושים שנה, כאמור) אינו מהווה בהכרח גורם לשינויי נוסח מופלגים מסוג אלה שתיארנום בדוגמאות דלעיל. למעשה, מורי המקרא במאה השתים־עשרה, הלא הם ה׳קראים׳ או ה׳נקדנים׳, ראו עצמם רשאים... להוסיף בטופסי פירוש רש״י הפרטיים שלהם הוספות שונות, אשר השפיעו על דמותו המקורית של נוסח הפירוש. בדרך כלל שולבו ההוספות הללו בכתבי־היד שהגיעו לידינו.[212]

מסקנתו של טויטו מפתיעה וקיצונית. לדעתו, רק הגרעין הבסיסי המצומצם ביותר, זה המצוי בכתבי־יד ובדפוסים ראשונים ונושא את עצמו מבחינה לשונית ופרשנית, הוא הפירוש המקורי שכתב רש״י בעצמו:

> מבחינת ביקורת הטכסט אין כל סבירות להנחה, שהנוסח המלא הוא המקורי ושבמשך הזמן הושמטו חלקים ממנו בשלבים. דעה זו אינה קבילה מכמה טעמים. לפי הידוע לנו על הרגלי ההעתקה של חיבורים בימי הביניים, מעתיק, שמלאכתו בכך, לא העז ביודעין לשנות את הרשום בטופס שממנו העתיק, למעט השמטת אותיות־סימון וציון מקור או שינויים קטנים ולא משמעותיים. כן אנו יודעים, שהמעתיקים נהגו להכניס לתוך הטכסט הערות שהיו רשומות בשולי הדף או בין השורות בטופס שממנו העתיקו... עובדה מכרעת היא, שגרעין מסוים של הפירוש — גרעין הנושא את עצמו מבחינה לשונית ומבחינה פרשנית — מצוי בכל כתבי־היד בלא יוצא מן הכלל. גרעין זה הוא לדעתנו הפירוש המקורי שנכתב

בהם ספר בפני עצמו׳ (פירוש רש״י לתורה, מבוא, עמ׳ xiv). על העניין כולו ראה גם: י׳ זנה, ׳לביקורת הטכסט של פירוש רש״י על התורה׳, *HUCA*, 15 (1940), עמ׳ 42 ואילך; אבינרי, היכל רש״י, מבוא, עמ׳ 68 ואילך; טויטו, רש״י לתורה; A. Van Der Heide, ‘The Longer Variants in Rashi’s Commentary on the Torah’ בתוך: סד־ריינה, רש״י, עמ׳ 419–426. לאחרונה הציע ג׳ דהאן להשתמש גם בגלוסות לטיניות, שנכתבו על פירוש רש״י לאחר הפולמוס על התלמוד בשנת 1240 (כ״י פריס Bn. lat. 1655), לצורך בדיקת הטקסט המקורי של רש״י. ראה: דהאן, הערות לטיניות לפירוש רש״י.

212 טויטו, רש״י לתורה, עמ׳ 216.

'תוספת'. ר' מכיר כתב הן את דברי רש"י והן את ההגהות של ר' שמעיה, כפי שעולה מן הזהות המלאה של כתב־היד, מתכנון הדפים[218] ומהערותיו המפורשות של ר' מכיר.

ר' מכיר העיד פעמים הרבה שהחזיק בידיו את כתב־היד של פירוש רש"י לתורה שבו כתב ר' שמעיה בעצמו את הגהותיו. כגון: '...שמעיה. כ"מ (=כך מצאתי) מכתי' (=מכתיבת) ידו'; 'כך העתקתי מכתי' יד רבנו שמעיה'; 'כך העתקתי מכתי' ידו של רבנו שמעי'',[219] ועוד. אין כל סיבה שלא לקבל את עדותו, והיא עולה גם מדרך **טיפולו בכתובים רבים.**

כתב־יד זה ראוי להיחשב למקור החשוב ביותר המצוי בידינו כיום לחקר הנוסח של פירוש רש"י לתורה בשל שלוש סיבות:

(א) קדמותו. הוא נכתב במאה הי"ג, ואולי כבר במחצית הראשונה שלה, ובשל כך הוא אחד מכתבי־היד הקדומים ביותר של פירוש רש"י לתורה ששרדו.

(ב) הגהותיו. השוואת ההגהות של ר' שמעיה עם פירוש רש"י שבכתבי־היד ובדפוסים מלמדת, כי הגהות רבות הוכנסו בידי מעתיקים לתוך פירוש רש"י והפכו לחלק ממנו, אף שלא היו בפירוש המקורי, כפי שיצא מתחת ידיו של רש"י.[220]

(ג) נוסחו. נוסח פירוש רש"י שבכתב־יד לייפציג 1 חשוב ביותר. לדעתי, נוסח זה משקף בחלקו הגדול את נוסח פירוש רש"י לתורה שכתב ר' שמעיה, התלמיד המקורב ביותר אל רש"י, אשר נטל חלק רב ביותר בעריכת עזבונו הספרותי.

כלומר, הקונטרס שהיה מצוי בידי ר' מכיר נכתב בידי ר' שמעיה. מעותק זה העתיק ר' מכיר גם את נוסח פירוש רש"י וגם את ההגהות של ר' שמעיה. להנחה זו יש ראיות רבות מתוך דבריו של ר' מכיר, כגון דבריו של ר' מכיר בתיאור גבולות ארץ ישראל שבפרשת 'מסעי': 'בפירוש שכת' רבנו שמעי' מצא' נקרע זה הקרן, ומפי' אחר' העתק' אילו הפסו': "וזה" "והיו" "ויצא" "ויהי"'.[221]

ר' מכיר מספר במעין התנצלות, שנאלץ לנטוש את המקור שממנו העתיק את דברי רש"י — ספרו של ר' שמעיה — בשל קרע בשולי הדף בעותק המקורי של ר' שמעיה, ונזקק למקור אחר. המקור 'הקבוע', שממנו העתיק ר' מכיר את פירוש רש"י, הוא העותק של ר' שמעיה עצמו. אין כל אפשרות לומר, שדברי ר' מכיר מתייחסים להגהותיו של ר' שמעיה בלבד, שהיו חסרות והועתקו ממקור אחר. על אותם כתובים לא נרשמו כל הגהות, אלא רק פירושו של רש"י. ר' מכיר אף מונה את הפסוקים שאת פירושם העתיק

218 לעתים צומצם רוחב הטורים שבהם כתב ר' מכיר את פירוש רש"י, ולעתים הושארו רווחים גדולים בין השורות, כדי להניח מקום להגהות ארוכות של ר' שמעיה. כאמור, במקומות שונים שולבו ההגהות בתוך פירוש רש"י עצמו, בציון התיבה 'תוספת'. אין כל הבדל בין תוספות אלה ובין התוספות שבשוליים.

219 'כך העתקתי מכתי' (=מכתיבת) יד רבנו שמעיה' — בראשית לה יג, דף 31א; 'כך העתקתי מכתי' ידו של רבנו שמעי'' — בראשית לו לה, דף 33א; '...שמעיה. כ"מ (=כך מצאתי) מכתי' ידו' — במדבר יב יג, דף 134א; וכאלה נוספים.

220 ייתכן שמקצת ההגהות נכתבו עוד בחייו של רש"י. באף אחת מהן לא נזכרת ברכת המתים על רש"י, אך אין בכך ראיה של ממש.

221 דף 161א, בצד ציור גדול של גבולות ארץ ישראל, וראה על כך להלן. הכתובים החסרים ב'ספר שמעיה', אשר הועתקו מספר אחר, הם: במדבר לד ז, ח, ט.

מספר אחר, כנראה מתוך הבנת ערכו הגדול והמיוחד של העותק שהחזיק בידיו. הוא עשה כן גם במקומות רבים אחרים.

מקור מעניין אחר הוא פירושו של רש"י לבראשית יח לב: 'אולי ימצאון שם עשרה'. ברש"י שם נאמר: 'ועל ידי צירוף כבר ביקש ולא נמצא'. על כך מעיר ר' מכיר בשוליים: 'ק"ל על שמצ' שכת' (=קשה לי על שמצאתי שכתב) רב' שמ' (=שמעיה) כך...', והוא דן באריכות רבה בפירוש זה, שכינהו 'מה שכתב רבנו שמעיה'. ברור לחלוטין שמדובר בפירוש רש"י עצמו, שכן מהגהותיו של ר' שמעיה לא הובא שם כל דבר בעניין זה. כה גדולה היתה הערכתו של ר' מכיר להעתקה של ר' שמעיה, עד שראה את נוסח פירוש רש"י כדברי ר' שמעיה.

במקומות שונים העיר ר' מכיר במפורש, כי מקור פירושו של רש"י לכתוב מסוים הוא בעותק של ר' שמעיה. לכאורה יש בכך משום סתירה לקביעתנו, שהוא השתמש בנוסח זה כמקור עיקרי: אם מצא לנכון להדגיש שפירוש מסוים נלקח מספרו של ר' שמעיה, הרי שאחרים נלקחו מחיבורים אחרים. אך בדיקת המקומות הללו מלמדת, שהוא הדגיש את הבעלות של ר' שמעיה על אותם פירושים רק במקומות 'בעייתיים', דהיינו באותם מקומות שבהם נוסח דברי רש"י בספרו של ר' שמעיה היה שונה מן המקובל. ר' מכיר חשש שמא נוסח כתיבתו ייראה כשיבוש, עקב העתקה לקויה, ולכן מצא לנכון להדגיש שכך מצא בספרו של ר' שמעיה. לא זו בלבד שאין במקומות אלה סתירה לשיטתנו, אלא שיש בהם כדי לתמוך בה ולבססה. נשתמרו עשרות עדויות כאלה[222] ונסתפק כאן בחמש דוגמאות מובהקות:

(א) בראשית ל לח: 'אשר תבאן הצאן לשתות'. בכתב־היד, בגוף פירוש רש"י: 'אשר תבאנ''. על כך נכתב בשוליים: 'בפי' (=בפירוש) שכת' רבנו שמעיה מצ' כ"כ (=מצאתי כתוב כן)'. ר' מכיר השאיר בפירוש רש"י את הנוסח שכתב ר' שמעיה, אף על פי שר' שמעיה לא דייק בהעתקת לשון המקרא ('תבאנ'' במקום 'תבאן') — כה גדולה היתה העדפתו לנוסח של ר' שמעיה. כדי שלא ייחשב הדבר כטעות בהעתקה, העיר על כך ר' מכיר בשוליים. הוא לא הביא במקום זה כל הגהה של ר' שמעיה, וברור אפוא שמלת 'בפירוש' מתייחסת לפירוש רש"י.

(ב) במדבר ו י: 'וביום השמיני — קרב (!) זמן לקריבין וזמן למקריבין'. כך בגוף פירוש רש"י שבכתב־היד. בשוליים, בצד ימין, כתובה באותיות גדולות התיבה 'קבע' (דהיינו: הגהה במקום 'קרב'). על כך העיר ר' מכיר: 'סביב פירוש שכתב רבינ' שמעיה מצ' כת' מכתיבת גסה כמ' (=כמו) כך'. ואחר כך בא ההמשך הישיר ברש"י: 'מה קריבין הכשר שמיני...'. על אותו כתוב אין כל פירוש או הגהה של ר' שמעיה, וברור שר' מכיר כיוון בדבריו 'פירוש שכתב רבנו שמעיה', לפירוש רש"י שאותו העתיק ר' שמעיה. גם כאן לא תיקן ר' מכיר את הנוסח, אף שנראה לקוי, אלא מסר לקוראים את הטקסט כפי שהיה במקור אשר לפניו, על נוסחו, טעויותיו ומחיקותיו. 'מכתיבה גסה' משמעו כתיבה שונה מזו של ר' שמעיה, ואף ר' מכיר כתב זאת בכתב גדול ושונה.

(ג) במדבר ח כה: 'ולא יעבד עוד'. בנוסח רש"י שבכתב־היד: 'לא יעבד עוד', בלא ו"ו החיבור. על כך העיר ר' מכיר: 'בפי' שכת' רבנו שמעיה מצ' "לא" בלא ו"ו'. נוסח

222 העדויות הללו הובאו במאמרי: הגהות ר' שמעיה.

ר׳ שמעיה, בלא האות ו״ו, מצוי בגוף פירוש רש״י, אבל הוא שונה מנוסח המקרא. אף כאן לפנינו עדות כפולה: לקפדנותו של ר׳ מכיר בהעתקת הנוסח של פירוש רש״י, ולדבקותו בהבאת הנוסח כפי שכתבו ר׳ שמעיה. אף במקרה זה הוא כינה את נוסח רש״י בסתם: ׳פירוש שכתב רבנו שמעיה׳.

(ד) במדבר לד ג: לתיאור גבולות ארץ ישראל בפירוש רש״י שבכתב־היד מצורפת מפה של ארץ ישראל וסביבותיה, שמקורה בציור שצייר רש״י עצמו. בתוך הציור כתוב הפסוק: ׳וילך במדבר ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב׳ (שופטים יא יח). על כך מעיר ר׳ מכיר: ׳מצ׳ בזה הציור שכת׳ רבנו שמעיה זה הפסוק מ״וילך״ כאשר התחלתיו ומפני הטורח כתבתיו כך׳ (דף 160ב). הוא התנצל על ששינה את הפסוק מכפי שכתבו ר׳ שמעיה: הפך את המלים כלפי חוץ או שכתב את התיבות בכתיבה רגילה, ולא כשהן נפרדות זו מזו וסמוכות למקומות הנזכרים במפה, כדי להקל על הקורא או על עצמו. נוסח רש״י בסתם הוא זה של ר׳ שמעיה, ור׳ מכיר ראה עצמו מחויב להעתקתו של ר׳ שמעיה, עד שמצא לנכון להעיר אף על שינוי בצורת הכתיבה.

(ה) דברים יז ה: ׳והוצאת את האיש ההוא... אל שעריך...׳. ברש״י שבכתב־יד לייפציג: ׳והוצאת אל שעריך את האיש ההוא׳ וגו׳. בהערה בשוליים: ׳כ״מ (=כך מצאתי) מכתי׳ יד רבנו שמעיה׳. גם כאן שמר ר׳ מכיר בגוף פירוש רש״י על נוסחו המשובש של ר׳ שמעיה, שמקורו בפליטת קולמוס.

כוחה של העדות העולה מן הדוגמאות הללו — ואחרות כיוצא בהן — גדול במיוחד, לא רק בשל מספרן הרב, אלא גם בשל היותן פזורות בספרי התורה כולם, ומדרך טיפולו של ר׳ מכיר במקורות הללו: ר׳ מכיר ראה בפירוש רש״י שהעתיק ר׳ שמעיה ובהגהותיו של ר׳ שמעיה חיבור אחד, שאין להפריד בין שני חלקיו ועל כך מצויות עדויות רבות.

לא כל המצוי בגוף פירוש רש״י שבכתב־יד לייפציג 1 אכן יצא מתחת ידיו של רש״י. גם ר׳ שמעיה עצמו גרע ממנו והוסיף עליו. כך, למשל, כלל ר׳ שמעיה בגוף הפירוש תשובה של רש״י אל אחד מתלמידיו, העוסקת בפירוש של כתוב בתורה. כמו כן הביא דברי תורה בשמם של חכמים אחרים, ואף הרשה לעצמו למחוק פירוש של רש״י ולהציע במקומו פירוש אחר, ששמע מחכם יהודי מביזנטיון. על מעשה אחרון זה העיד ר׳ מכיר במפורש, והדברים מובאים בדיון בר׳ שמעיה (להלן, פרק ו). ר׳ שמעיה לא חתם את שמו על מחיקה זו, וללא עדותו של ר׳ מכיר, שהכיר את כתב־ידו של ר׳ שמעיה, לא היינו יודעים על כך והיינו רואים פירוש זה כחלק מפירושו המקורי של רש״י. במקרה זה, כאשר הוא הביא פירוש של חכם אחר, נותר רמז לכך, אך במקומות שבהם תיקן ר׳ שמעיה מדעתו, לא נותרו עקבות לשינויים וקשה לגלותם. גם בחומר המצוי בסתם בגוף פירוש רש״י יש הוספות שלו. ברור אפוא, שר׳ שמעיה התיר לעצמו ׳לשפר׳ את פירושו הראשון של רש״י, אם על פי בקשתו המפורשת (׳רבי צווני להגיה׳) ואם על פי האמת שנראתה לו. הנחתו הבסיסית היתה, כי אם רש״י בעצמו לא חדל מלהכניס שינויים לפירושו כדי לתקנו, מדוע לא יעשה כן גם הוא לאחר פטירתו של רש״י, כאשר שוב אין בידיו של ׳המורה הגדול׳, שהאמת היתה נר לרגליו, לעשות כן?

ייתכן מאוד שגם ר׳ מכיר תיקן או הוסיף פה ושם בגוף הפירוש, כפי שעשו מעתיקים

רבים באשכנז בימי הביניים.[223] עם זאת, הבכורה שהוא נתן לנוסח של ר׳ שמעיה — כפי שעולה מן הדוגמאות הנזכרות ומרבות אחרות — מלמדת שהוסיף רק לעתים רחוקות.

אמנם יש בהשלמות של ר׳ שמעיה ושל ר׳ מכיר כדי לגרוע מעט ממקוריותו של כתב־היד בחקר נוסח פירוש רש״י לתורה, אך עדיין יש לראותו כאחד מכתבי־היד החשובים ביותר שנותרו מפירושו של רש״י לתורה, ומבחינות רבות הוא עולה באיכותו על כתבי־היד האחרים של פירוש זה המצויים בידינו. ואכן ספיקות שונים, שעלו במשך הדורות בהבנת דברי רש״י מתבהרים בו בנקל, וזו עדות נוספת למעלתו הגדולה של כתב־היד. רובו הגדול של הפירוש הועתק מספרו של ר׳ שמעיה, ולכך נודעת כאמור חשיבות רבה בכל חקירה של נוסח פירוש רש״י לתורה. הואיל ור׳ שמעיה היה מקורב ביותר אל רש״י, שהה שנים הרבה במחיצתו, סייע לו בבדיקת פירושיו ובהגהתם, וכלל בהגהותיו רבות מהשלמותיו של רש״י עצמו, יש לנוסח הפירוש שהעתיק בעצמו ערך ראשון במעלה, בבחינת ׳מהדורה בתרא׳ של פירוש רש״י לתורה.[224] אמנם בהעתקתו של ר׳ מכיר נפלו טעויות רבות (השמטת אותיות וכדומה), כמצוי לעתים קרובות בכתבי־יד מימי הביניים, ואף על פי כן הנוסח חשוב ביותר לחקר פירוש רש״י לתורה.

מדבריו של ר׳ שמעיה עולה כי לא זו בלבד שרש״י בעצמו הכניס תיקונים לפירושיו והגיהם, אלא שביקש גם ממנו לעשות כן. בשל ההשלמות הללו, שנעשו עוד בימי חייו של רש״י, ספק אם ניתן לשחזר את המהדורה המקורית, הראשונה, של פירוש רש״י. רש״י עצמו חזר ובדק את פירושו והשלימו, וכך עשה על פי מצוותו גם ר׳ שמעיה. קשה אפוא לקבוע בבירור מהו השלב ה׳מקורי׳ בכתיבת הפירוש — הנוסח הראשון שכתב רש״י, הנוסח שכלל את השלמותיו, או אולי הנוסח שכלל גם את תיקוניו של ר׳ שמעיה, שנעשו במצוות רש״י וברוחו?

ייתכן שבפתיחת החיבור, בראש ספר ׳בראשית׳, תיאר ר׳ מכיר את דרכו בכתיבת ספרו ואת המקורות שעמדו לפניו. הדבר הולם את האופי האישי של הערותיו. דא־עקא שכתב־היד פגום בתחילתו וחסרים כמה דפים ממנו: הוא מתחיל בפרק ב פסוק ב, ופירוש רש״י חסר עד פסוק כ.[225]

שתי מסקנות עיקריות עולות מדיוננו זה: (א) קשה מאוד לדבר על ׳נוסח מקורי׳ אחד (Urtext) של פירוש רש״י. בפירוש זה הוכנסו תיקונים והשלמות עוד בחייו של

223 על אפשרות זאת ראה להלן, הערה 227. על דרכם של סופרים ומעתיקים באשכנז לפעול בחופשיות רבה בכתבי־היד שעמדו לפניהם, ראה: זוסמן, מסורת לימוד, עמ׳ 41–42, והחומר הרב המובא שם, הערה 130.

224 על פרט אחרון זה כבר העיר א׳ ברלינר, אף שעשה שימוש רק במקצת ההגהות של ר׳ שמעיה, ולא עמד על טיבו של נוסח רש״י שבכתב־היד: ׳כיון שרבי שמעיה עבד לעיני רש״י ואתו — הרי אנו רשאים, על סמך הערות נוספות אלו, להניח, כי בכמה מקומות בפירוש רש״י למקרא, ביחוד לתורה — לפנינו מהדורא שניה׳; ברלינר, הגהות ר׳ שמעיה, עמ׳ 202.

225 חיסרון גדול אחר מצוי בראשית ספר ויקרא: רק פסוקים בודדים הובאו מראשית הספר, ואחר כך יש דילוג עד פרשת שמיני.

פירוש רש״י והשלמות ר׳ שמעיה לדברים ב, כ״י לייפציג 1, דף 65ב

רש״י ועל פי בקשתו,[226] ומכאן שכבר בחיי רש״י היו נוסחים שונים של פירושו. (ב) על אף חשיבותו הגדולה של כתב־יד לייפציג 1, אין נוסחו מייצג בכל המקרים את פירושו המקורי של רש״י וגם הוא טעון חקירה ובדיקה. יש בו השלמות ותיקונים של ר׳ שמעיה, וכנראה גם של ר׳ מכיר.[227]

פשט ודרש בפירושו של רש״י

לא רק הנוסח המקורי של פירוש רש״י לתורה העסיק את החוקרים. גם טיבו ותכניו של הפירוש הם מן הנושאים הנדונים ביותר בספרות המחקר בשנים האחרונות. במיוחד אמורים הדברים בשאלת היחס אל המדרש בפירוש רש״י לתורה. לנושא זה יוחדו

226 על אופיין של הגהות אלה ועל כניסת רבות מהן לתוך פירוש רש״י לתורה, ראה בדיון בר׳ שמעיה, להלן, פרק ו.

227 נגד כמה ממסקנותי על טיבו של כ״י לייפציג 1, כפי שהובעו תחילה במאמרי ׳הגהות ר׳ שמעיה׳, יצא א׳ טויטו. על חילוקי הדעות ביני ובינו על כתב־יד זה, ראה: א׳ טויטו, ׳האמנם משקף כתב־יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש״י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)׳, תרביץ, סא (תשנ״ב), עמ׳ 85–115; א׳ גרוסמן, ׳כתב־יד לייפציג 1 ופירושו של רש״י לתורה (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)׳, תרביץ, סא (תשנ״ב), עמ׳ 305–315; א׳ טויטו, ׳תרומתו האפשרית של כ״י לייפציג 1 לשחזור הנוסח המקורי של פירוש רש״י לתורה — תשובה לאברהם גרוסמן׳, תרביץ, סב (תשנ״ג), עמ׳ 297–303; א׳ גרוסמן, ׳עוד לטיבו של כ״י לייפציג 1 (תגובה לתשובתו של אלעזר טויטו)׳, תרביץ, סב (תשנ״ג), עמ׳ 621–624. טויטו לא דייק הן בהצגת עמדתי, הן בתיאור טיבן של הגהות השוליים שבכתב־יד לייפציג 1, והן בתיאור הקשרים שבין ר׳ שמעיה ור׳ יוסף קרא. ראה מה שכתבתי על כך בשתי תגובותי הנזכרות, ולהלן, פרק ו, הערות 57–58.

אחת ממסקנותיו של טויטו, שיש בפירוש זה גם הוספות של ר׳ מכיר, מסתברת וחשובה, אך כל בניינו בנוגע לטיבו של כתב־היד רחוק מאוד מן האמת. לדעתו, טעה ר׳ מכיר בחושבו שהוא מחזיק בידיו את העותק המקורי של ר׳ שמעיה: מדובר בחיבור שהתבסס עליו, אך עבר גלגולים שונים והועתק מספר פעמים לפני שהעתיקו ר׳ מכיר. לדעתו, חלק מן המעתיקים במרוצת הדורות היו מורים, שהשתמשו בעותק זה בהוראתם בבית המדרש. בתשובתי הנזכרת (תרביץ, סא), העליתי טענות כבדות משקל נגד סברה זאת, ואינני רואה כל אפשרות לקבלה. בתגובתו האחרונה (תרביץ, סב) לא שב טויטו והתייחס כלל לתיאוריה זו שלו על הגלגולים שעבר לדעתו כ״י לייפציג 1. אני הקדשתי חלק גדול מדברי תגובתי הנזכרת (תרביץ, סא) לסתירתה. מכאן עולה האפשרות שטויטו חזר בו מתיאוריה זו. בסיכום דבריו אף כתב: ׳גם אם אמנם העתיק ר׳ מכיר את פירוש רש״י לתורה מכתב־יד שנכתב בידי ר׳ שמעיה עצמו... ר׳ מכיר העתיק, בנאמנות ובדיוק, את ספרו של ר׳ שמעיה, אבל הכניס לנוסח פירוש רש״י השלמות והוספות׳ (תרביץ, סא, עמ׳ 302 בתגובתו). אלו דברים שונים לחלוטין מדבריו הנזכרים על גלגולי כתב־היד. אם הם משקפים את עמדתו החדשה כלפי כ״י לייפציג 1 — והם לא נכתבו רק ביחס לדעתי — כי אז אכן נתקרבו עמדותינו כלפי טיבו של כ״י לייפציג 1, והמחלוקת נצטמצמה לשני עניינים: (א) זמנו של כתב־היד: לדעתי — המאה הי״ג (וכן דעת חוקרים אחרים שעסקו עד היום בכתב־יד זה); לדעת טויטו — מאוחר יותר; (ב) כמות ההוספות בפירוש רש״י: לדעתי ההוספות של ר׳ שמעיה, וכמיוחד אלה של ר׳ מכיר, מעטות מאוד; לדעת טויטו הן רבות יותר. מכאן, שלדעתי זהו כתב־היד החשוב ביותר לחקר נוסח רש״י לתורה. לדעת טויטו, זהו אחד מכתבי־היד החשובים וראוי שהוא ׳יתפוס את מקומו בין כתבי־היד החשובים לחקירת הנוסח המקורי של פירוש רש״י, שכן מצויות בו גרסות מנופות של הרבה מפירושי רש״י לתורה׳ (טויטו, תרביץ, סב, עמ׳ 303).

מאמרים שונים, ארבעה ספרים, שפרסמו לאחרונה בנימין גלס, נחמה ליבוביץ־משה ארנד, שרה קמין ויוספה רחמן, והוא תופס מקום נרחב גם בדיוניהם של עזרא ציון מלמד ודוד הלבני.[228] יש בכך כדי להעיד הן על העניין הרב שמעוררת עדיין שאלה זו והן על מורכבותה. העניין הרב בפירוש נובע מכמה גורמים: הרצון להסביר את הלימוד המרובה של פירוש רש״י ואת ההשפעה העצומה שהיתה לו על תרבות ישראל במשך הדורות והתחושה שמשהו ׳נסתר׳ טמון בו. היסודות הגלויים שבפירוש אין בהם לבדם כדי להסביר את ההשפעה העצומה הזאת בהשוואה לפירושיהם של גדולי ישראל אחרים שפעלו בימי הביניים. די להזכיר כי על פירושו של רש״י נכתבו כמאה וחמישים פירושים — ופירושים חדשים מתפרסמים והולכים — כדי להדגיש את חשיבותו ואת השפעתו, שאין להם אח ורע בפרשנות המקרא. תופעה זו מפליאה עוד יותר על רקע העובדה שפירוש זה מלוקט בחלקו הגדול ממדרשי חז״ל. מדוע זכה לקט זה להשפעה כה גדולה על דורות כה רבים? מטבע הדברים נקשרה התופעה עם זיקתו ההדוקה של רש״י אל מדרשי חז״ל ונבדקו בקפידה המדרשים שהביא רש״י.

פירושו של רש״י לתורה מלוקט ברובו הגדול מדברי חז״ל; רק מיעוטו — כרבע בלבד — מקורי ועוסק בעיקר בענייני לשון. בפירושו לנ״ך התמונה שונה. כאן גדול יותר חלקו המקורי של רש״י, והוא נזקק בו במידה גדולה לבעיות תכניות, היסטוריות וספרותיות. מה טיב המקורות המדרשיים שהביא רש״י בפירושו לתורה? היו מי שסברו, שלא שיקולים פרשניים הנחו את רש״י בבחירת המדרשים ופירושו הוא מעין ילקוט של מדרשים בלבד. ואולם אי אפשר לקבל הצעה זו, וכבר העירה אל נכון נ׳ ליבוביץ (ראה להלן), כי די בהיגד המתודולוגי של רש״י בבראשית ג ח כדי ללמד, שבבחירת המדרשים הנחו אותו קני מידה כלשהם.

שלוש שאלות עיקריות מתעוררות בנושא זה: על פי מה בחר רש״י את המדרשים; איזה מקום הם תופסים בפירוש (לפני הפשט או אחריו, בצד הפירוש הלשוני או בצידם

228 ראה: גלס, פשט ודרש ברש״י; ליבוביץ־ארנד, פירוש רש״י לתורה; קמין, רש״י; רחמן, הגדת רש״י; מלמד, פירוש רש״י למקרא; ליבוביץ, רש״י והמדרש; הלבני, פשט ודרש. בהערות שבמחקרים אלה מנויה ספרות מחקרית עניפה על נושא זה.

הוספה בעת ההגהה: בינתיים נתפרסם מאמרו של מ׳ ארנד, ׳לבירור המושג ״פשוטו של מקרא״׳, כתוב: המקרא בראי מפרשיו (לעיל, הערה 1), ובו דיון חשוב בסוגיה זאת. להלן שתיים ממסקנותיו: ׳פשוטו של מקרא הוא אפוא הכתוב עצמו במלוא הקשרו ומבחינת כל הקשרים שבין מרכיביו, כולל המובנים והפירושים המתחייבים מקשרים אלה או הנחוצים לקיומם. נכון הוא, שבעיני רש״י אין פשוטו של מקרא דרך פירוש המנחה את הפרשן, אבל הוא קריטריון המגביל אותו במלאכתו... אבל מקור יניקתו של הפשטן אינו בהכרח סברה ודרך ארץ; גם עולם המחשבה שלו על כל הידיעות והאסוציאציות החבויות בו, רקעו התרבותי וכן אמונותיו ודעותיו ואף הרגשתו האינטואיטיווית עשויים להוות מקור כזה... עם העקרונות התיאולוגיים, שהנחו את רש״י בפירושו למקרא, יש למנות לא רק את הרב־מובנות של הכתוב, שכבר הזכרנוה, אלא גם את אחדות התורה, ששני חלקיה, זה שבכתב וזה שבעל־פה, צמודים הם ואין להפריד ביניהם. כמו־כן יש למנות עימם את הכלל, ששום דבר בתורה אינו מיותר או חסר משמעות, גם אם לא תמיד יעלה בידנו לעמוד על משמעותו׳ (עמ׳ 250, 251). לדיון בשימוש שעשה רש״י במדרשי חז״ל, השווה מה שכתבו בינתיים ארנד וטויטו, לעיל, הערה 153.

של מדרשים אחרים); ובאיזה סגנון הם שוקעו בפירוש — בלשון המקור או בסגנונו של רש״י. שאלות אלה זכו בשנים האחרונות לדיונים רבים בספרות המחקר, ונחלקו בהם החוקרים. היו מי שפירשו כל פרט ופרט כמעשה מתוכנן של רש״י, ובאו לדייק מהם ומפרטיהם על מגמותיו הפרשניות ואף על השקפת עולמו; והיו מי שפירשו רק מקצת הדברים כמכוונים מראש, ולדעתם יש משום הפרזה בהנחה שרש״י דקדק כל כך בפירושיו, עד כדי ייחוס כוונות נסתרות לכל אחד ואחד מן היסודות הללו. במסגרת זו לא נוכל להיכנס לדיון מפורט בדעות השונות, אך בשל החשיבות המרובה של הנושא נדון בכמה מהן.

הכל מודים שרש״י הקדיש תשומת לב מרובה לבחירת המדרשים שהביא בפירושיו. הוא בעצמו העיד במספר מקומות על דרכו זו, וגם אם כוונת דבריו אינה נהירה די צורכה ואף אין עקביות מלאה ביישום הדברים, ברור שהוא בחר את המדרשים הללו על פי קני מידה כלשהם. מה אופיים של קני מידה אלה: פרשניים בלבד, או גם אסתטיים ואידיאיים? האם הביא רש״י מדרשים גם כאשר לא היה בהם צורך פרשני, על פי לשון הכתובים, כדי ליצור מסגרת ספרותית נאותה או בשל מגמה חינוכית כלשהי? מדוע הסתפק בדרך כלל במדרש אחד, אבל לעתים הביא שניים או יותר? האם יש סדר מכוון בהבאת מדרשים אלה?

קשה להניח, שמגמה פרשנית בלבד הנחתה את רש״י בבחירת המדרשים. מסתבר, שגם תפיסת עולם ומגמה חינוכית הנחו אותו. כך עולה מהבאת מדרשים הרחוקים ביותר מן הפשט, שאינם באים ליישב כל קושי פרשני מחד גיסא, ומהצעתם של פירושים כפולים כשאין לכך כל מניע פרשני נראה לעין, מאידך גיסא. נסתפק בדוגמה אחת מביאוריו של רש״י לפרשת שעבוד ישראל במצרים. בפירוש הכתוב בשמות (א ח) ׳ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף׳ כותב רש״י: ׳רב ושמואל, חד אמר חדש ממש וחד אמר שנתחדשו גזרותיו. אשר לא ידע — עשה עצמו כאלו לא ידעו׳. על פי הקשרם של הכתובים ידע רש״י היטב שמדובר במלך ׳חדש ממש׳, שהרי לפני כן נאמר שם: ׳וימת יוסף וכל אחיו וכל הדור ההוא ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד ותמלא הארץ אתם׳. ומה עוד, שיוסף היה בן שלושים בצאתו למלוך על מצרים, ופטירתו היתה לאחר שמונים שנה.

לא זו בלבד שרש״י הביא גם את האפשרות השנייה, שמדובר באותו מלך, אלא אף פירש לפיה את הכתוב ׳אשר לא ידע׳. אמנם, בסוגיה התלמודית (סוטה יא ע״א) מנסים ליישב את הכתובים על פי שתי הדעות, אך ברור שהדברים רחוקים מן הפשט. ייתכן, שרש״י הביא גם את הדעה השנייה הרחוקה ופירש לפיה ׳עשה עצמו כאלו לא ידעו׳ (בתלמוד שם: ׳דהוה דמי כמאן דלא ידע ליה כלל׳) מתוך ראיית ההיסטוריה של עם ישראל בגלות ומן הרצון להדגיש את ניצול היהודים על ידי השליטים וההתנכרות להם לאחר מכן. הדברים הולמים היטב גם את זמנו שלו. בשל אותה מגמה בחר רש״י בהמשך דבריו במדרשים המתארים את ערמומיותם ואכזריותם של פרעה ואנשיו ואת השגחת ה׳ על עמו. כגון: ׳לכל עמו — אף עליהם גזר׳ (א כג); ׳כי טוב הוא — כשנולד נתמלא כל הבית כולו אורה׳ (ב ב; על פי הנוסח בכתב־יד לייפציג 1); ׳ותפתח ותראהו — שראתה שכינה עמו׳ (ב ו); ׳וימת מלך מצרים — נצטרע והיה שוחט תינוקות של ישראל ורוחץ בדמם׳ (ב כג); ׳מתוך הסנה — ולא מתוך אילן אחר משום

עמו אנכי בצרה׳ (ב ג; על פי כתב־יד לייפציג 1); ׳כי ידעתי את מכאביו — כמו ״וידע אלהים״ כלומר שמתי לב להתבונן ולדעת את מכאוביו ולא העלמתי עיני לאטום אזני מצעק״ (ג ז; על פי כתב־יד לייפציג 1); ׳וארד להצילו ולהעלתו — על מנת כן יצאו שינצלו מיד אלא שגרם החטא׳ (ג ח; על פי כתב־יד לייפציג 1 וחסר במהדורת ברלינר); ׳אהיה אשר אהיה — אהיה עמם בצרה זו אשר אהיה עמם בשעבוד שאר מלכיות׳ (ג יד), וכאלה רבים נוספים.

סבל העם בגלות, אכזריות השליטים כלפיו, השגחת ה׳ עליו וגאולתו עולים בבירור מכל המדרשים הללו בהם בחר רש״י. מסתבר שתפיסת עולמו והרצון לחזק ברכיים רפות, גם הם הנחו אותו בבחירה זו, ולא רק שיקולים פרשניים.

גם בליקוט המדרשים המובא בפירושו עשה רש״י עבודה פרשנית גדולה וחשובה. מתוך המדרשים הרבים שעמדו לפניו הוא בחר חלק קטן, שנראה עדיף בעיניו. בחירה זו נעשתה לאחר בדיקה ושיקול דעת קפדני, כפי שעולה מהערותיו של רש״י בעצמו במקומות שונים, על הקריטריונים שהנחו אותו בבחירת המדרשים. מדבריו משתמע, שהשתדל לבחור את המדרשים ההולמים ביותר את לשון הכתובים והמשתלבים בהקשרם של הדברים, וכן את אלה הבאים להשיב על קשיים שונים העולים מן המקראות.

רש״י בעצמו הגדיר כאמור את הקריטריון שלו לבחירת המדרשים: ׳אני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו׳.[229] אף אם המשמעות המלאה של דבריו אינה ברורה די הצורך, ואף אם לא תמיד הלך רש״י בעקביות על פי עקרונות אלה, מכלל מתודולוגי זה עולה בבירור, שהוא הציב לעצמו קני מידה מסוימים בבחירת המדרשים. וכבר העירה על כך נ׳ ליבוביץ:

> הערה ביבליוגרפית זו ׳וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות׳ כבר מורה, שלא התכוון רש״י לתת בפירושו ׳לקט מדרשים׳ או אנתולוגיה של דברי חז״ל, ובמלים אלה הוא כאומר: המעונין לעיין במדרשים לשמם — אל יחפשם בפירושי זה, אלא ילך אצל אוספי מדרשים ויקחם משם. ׳ואני (ו״ו הניגוד) לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת...׳ היינו באתי ליישב הדורים, לתרץ קשיים, ולא לקשט ולייפות ולהוסיף על הכתוב.[230]

229 בפירושו לבראשית ג ח, ובדומה במקומות נוספים. רשימה מפורטת שלהם מצויה אצל גלס, פשט ודרש ברש״י, עמ׳ 24–25. ראה גם שם, הלוחות בעמ׳ 149–158. לדעת טויטו, רש״י לפרשת בראשית, עמ׳ 99, עדיף לגרוס בבראשית, שם: ׳ולאגדה המיישבת דברי המקרא ושמועו דבור על אופניו׳.

230 לייבוביץ, רש״י והמדרש, עמ׳ 503. עדות חשובה על לבטיו של רש״י, על הקשיים שעמדו בפניו ועל זיקתו אל המדרש נשתמרה בתשובה שכתב אל תלמידו, ר׳ יהודה בר׳ אברהם. הביא אותה ר׳ שמעיה בפירוש התורה של רש״י (כ״י לייפציג 1). בתשובה זו מכניסנו רש״י אל ה׳מעבדה׳ שלו: ׳מכאן מה שהוקשה לי: כת׳ בארון ״ושמו בדיו״ (במדבר ד טו). וכת׳ ״לא יסורו ממנו״ (שמות כה טו). בגמר׳ דמסכת יומ׳ רמינן קראי אהדדי: כת׳ ״והובא את בדיו בטבעות״ וכת׳ ״לא יסורו ממנו״. אתמהא, כיצד מתפרקין ואינן נשמטין? הולכין ובאין היו. אלא שראשיהן גסין ואינן יכולין

ועדיין קיימים שני ספקות בהבנת הכלל המתודולוגי הזה של רש״י: הגדרת המושגים פשט ודרש איננה חד־משמעית ולא ברור די הצורך המושג ׳דבר דבור על אופניו׳. בשאלות אלה נחלקו החוקרים.

מדבריו של רש״י במקומות אחרים משמע, ש׳דבר דבור על אופניו׳ כולל שני מרכיבים עיקריים: פירוש על פי כללי הדקדוק והתאמה להקשר התחבירי. כך עולה, למשל, מדבריו בפירושו לישעיהו (כו יא): ׳ראיתי מדרשי אגדה רבים למקראות של פרשה זו עלינה ותחתונה, ואינם מיושבי׳ או על דקדוק הלשון או על סדר המקראות, והוצרכתי לבאר אותה על אפני סדרה׳. ההוראה הלשונית הבסיסית של ׳דבר דבור על אופניו׳ משמעה דבר מבוסס, מחוזק ומלוכד מכל הבחינות. כך פירש רש״י ביטוי זה במשלי, וכן בתשובה המצויה עדיין בכתב־יד, שנשלחה אל ר׳ שמעיה, ובה פירוש החרוזה ׳אצולת אמן בצרוף זקוקה... דבורה על אפן חקוקה׳:

> ׳דבורה על אופן חקוקה׳ — נדברת היא על יסודה על אופנה ועל מכונ׳ היא מכונה כדין וכדת. ועל זה הצד באה לשו׳ הוא דבר דבור על אופניו, כלומ׳ מלֻבָּד הדבר ומיושב על מכונו ועל בסיסו. ואי איפשר לומ׳ ׳על אופ׳ חקוקה׳ דהוי לשון גלגל, כאופן מרכבותיו. אם דבר דבור על אופניו לשו׳ גלגל הוא, היה לו לינקד מלא פום והפ׳ פתח ולא שבא(!)... ומגזירתם ׳נשאתי אימיך אפונה׳ (תהלים פח טז) מיושב בקרבי על כנה... כך פי׳ (=פירש) בתשובה אלי.[231]

אם לשפוט על פי מראה עיניים, לא תמיד עמד רש״י בקריטריון זה. לעתים הוא הביא מדרשים הרחוקים עד מאוד מן הפשט, הן מן הבחינה הלשונית והן מהקשרם של הדברים מבלי שהעיר דבר על אופיים של מדרשים אלה, ואין הכוונה רק למדרשי

לצאת, ובשעת סילוק מסעות היו מצמצמין אותם כנגד חציין שיהא ראשו יוצא מן הארון לכאן ולכאן, שלא יהו ארוכין מצד זה וקצרין מצד זה מכבד המשא לצד הקצר ומהדקין אותן ובשעת חנייתן היו מחזרין אותן ליושנן והולכין ובאין כבראשונה. ת׳ (=תוספת). ועד כאן תשוב׳ מורי ר׳ יהודה בר׳ אברהם׳ (כ״י לייפציג 1, דף 122ב). הקושי שניצב בפני רש״י מקורו בסתירה הקיימת לכאורה בין כתובים שונים בתורה (שמות כה יד–טו; במדבר ד טו–טז). קושי זה נדון גם בתלמוד (בבלי, יומא עב ע״א). בפירושו בשמות, שם, כתב רש״י תיבה אחת בלבד בפירוש הכתוב ׳לא יסורו ממנו׳: ׳לעולם׳ (כמו כן עסק שם בשאלת מספר הטבעות). בתשובתו הנזכרת מלמד רש״י על ההתלבטויות שקדמו לכתיבת פירושו ועל השימוש שעשה בדבריו של ר׳ יוסי בר׳ חנינא (יומא, שם). על ההתלבטויות של מפרשים אחרים בפירוש הכתובים הנזכרים, ראה: קרינסקי, מחוקקי יהודה, שמות, שם, קרני אור, אות כו. ראה גם: תוספות, יומא, שם, ד״ה: ׳כתיב׳.

231 כ״י פרמה 655, דף 33ב (על כתב־יד זה ראה להלן, פרק ו, הערה 36; פרק ט, הערות 8–17). הכותב הוא ר׳ שמעיה, והוא שכתב את משפט הסיום: ׳כך פירש בתשובה אלי׳. הדברים מצויים בפירושו לקרובה לפרשת פרה ׳אצולת אמן׳ (בער, עבודת ישראל, עמ׳ 691). אמנם, מדובר בתשובה אנונימית, אך ברור שהדברים מכוונים אל רש״י. מפרש הפיוטים שם הוא ר׳ שמעיה, כפי שנבאר להלן, פרק ו, והוא רגיל להתייחס אל דברי רש״י ואל פירושיו בתואר הסתמי ׳רבי׳. ראיה ברורה לכך מפירושו של רש״י לכתוב ׳דבר דבור על אופניו׳, במשלי כה יא: ׳על כנו, ודוגמתו ״נשאתי אימיך אפונה״ מבוססת ומיושבת בקרבי׳. ואין זה מגזרת אופן וגלגל, שאלו כן היה נקוד פתח תחת הפ״א׳. הדברים זהים לחלוטין, ובדומה לכך פירש רש״י בתהלים פט טז.

הפשט. הביטוי 'בכל יום' מלמד על העיסוק האינטנסיבי בפשט הכתובים בישיבתו, על התחזקות אסכולת הפשט עוד במהלך חייו של רש"י, וככל הנראה גם על השפעה של תורת חכמי ספרד שהלכה וגברה במרכז בצרפת באותם ימים, ועוד נשוב לכך להלן, פרק ח.

לאחר בחירת המדרש המתאים עמדה בפני רש"י שאלת ניסוחו. לעתים קרובות ביותר הוא עיבד את נוסח דברי חז"ל, השמיט חלקים מן המשא־ומתן, הוסיף וגרע מלים ואף שינה את נוסח המדרש. הוא שאף להתאימו יותר ללשון הכתובים ולהגביר את הבהירות וההבנה. לעתים עשה זאת כנראה גם כדי להתאים את המדרש להשקפת עולמו. כך יצר רש"י רציפות סגנונית, ופירושו נראה כיצירה מגובשת ולא כטלאי על גבי טלאי. עם זאת הגיוון, העושר, החזרות, הליכוד, הגיבוש וצמדי הלשון שועבדו גם הם לעתים קרובות למטרות פרשניות מובהקות, כפי שהראה לאחרונה א' חזן.[234]

בחלק ההלכתי של התורה זהה פירושו של רש"י כמעט לחלוטין למדרשי ההלכה, אך גם כאן השתדל ללכת על פי הכללים שהציב לעצמו בכל פירושו, הן בבחירת

234 חזן, מלאות הסגנון של רש"י. אילוסטרציה נאה לדרכו של רש"י בשימושו במדרש מצויה בפירושו לספר שמות, פרקים א–ב. רש"י עשה שם שימוש מרובה מאד במדרשי חז"ל המובאים בתלמוד הבבלי, מסכת סוטה. במקרה זה הנוסח שעמד לפניו הוא ברור למדי, וקל יותר לבחון את דרכו. השוואה שיטתית של המקור התלמודי עם דברי רש"י מעידה כאלף עדים על דרכי העיבוד, השינוי והקיצור. נסתפק כאן בשתי דוגמאות, כדי לסבר את האוזן:

'ויקם מלך חדש' — רב ושמואל, חד אמר חדש ממש וחד אמר שנתחדשו גזרותיו
(רש"י, שמות א ח)

'ויקם מלך חדש' וגו' רב ושמואל חד אמר חדש ממש וחד אמר שנתחדשו גזירותיו. מאן דאמר חדש דכתיב 'חדש', ומאן דאמר שנתחדשו גזירותיו דלא כתיב 'וימת וימלוך'
(סוטה, יא ע"א)

רש"י השמיט כליל את האסמכתאות המשוערות לכל אחת מן הדעות שהובאו בתלמוד. בולטים עוד יותר עריכתו, עיבודו והשמטותיו בהסבר הכתוב 'הבה נתחכמה לו':

'הבה נתחכמה לו' — לעם, נתחכם מה לעשות לו. ורבותינו דרשו: נתחכם למושיען של ישראל לדונם במים, שכבר נשבע שלא יביא מבול לעולם
(רש"י, שמות א י)

'הבה נתחכמה לו' — להם מבעי ליה? א"ר חמא ברבי חנינא באו ונתחכם למושיען של ישראל. במה נדונם? נדונם באש כתיב 'כי הנה ה' באש יבא' וכתיב 'כי באש ה' נשפט' וגו'. בחרב? כתיב 'ובחרבו את כל בשר'. אלא בואו ונדונם במים, שכבר נשבע הקב"ה שאינו מביא מבול לעולם שנאמר... והן אינן יודעין שעל כל העולם כולו אינו מביא, אבל על אומה אחת הוא מביא
(סוטה, שם)

כדרכו במקומות רבים, השמיט רש"י את שם החכם הדורש (ר' חמא בר' חנינא), קיצר את המשא־ומתן הדיאלקטי שלו והשמיט הרבה מן הדרשות. את האפשרות שהשקפת העולם השפיעה גם היא, העלו מספר חוקרים. ראה לעיל, הערות 153–155.

המדרשים והן בסגנונם ובדרך הבאתם.[235] אף בכתובים ההלכתיים ראה רש"י את עיקר מלאכתו כמעשה של פרשנות. הוא בחר בקפידה מעט מן ההלכות הנוגעות לכל נושא, ולעתים העיר שאין מדרשי ההלכה הולמים את הפשט ולכן לא יעסוק בהם. במקרים ספורים אף פירש את הכתוב בניגוד לפסק ההלכה.[236]

ענייני לשון ודקדוק

רש"י הקדיש תשומת לב מרובה לענייני לשון ודקדוק והם תופסים מקום נרחב בפירושיו. בתחום זה הוא הושפע הרבה מן המדקדקים העבריים שפעלו בספרד במאה הי' ובראשם מנחם בן סרוק ודונש בן לברט. ואולם לא תמיד הלך רש"י בעקבותיהם ולעתים חלק עליהם במפורש. בענייניים שונים עלה עליהם בחקירתו.[237]

235 חומר חשוב על נושא זה מצוי אצל ליבוביץ־ארנד, פירוש רש"י לתורה, יחידה ח, עמ' 413–453. גם כאן יש לדקדק בדבריו ולהשוותם למקורות התלמודיים והמדרשיים כדי ללמוד על דרכו. כגון: 'לא תאכלו על הדם' (ויקרא יט כו). ברש"י: 'להרבה פנים נדרש בסנהדרין: אזהרה שלא יאכל מבשר קדשים לפני זריקת דמים, ואזהרה לאוכל מבהמת חולין טרם שתצא נפשה, ועוד הרבה'. במקור בסנהדרין (דף סג ע"א) הנוסח הוא: 'מנין לאוכל מן הבהמה קודם שתצא נפשה שהוא בלא תעשה? תלמוד לומר: לא תאכלו על הדם. דבר אחר: לא תאכלו על הדם — לא תאכלו בשר ועדיין דם במזרק. ר' דוסא אומר: מניין שאין מברין על הרוגי ב"ד? ת"ל: לא תאכלו על הדם. ר' עקיבא אומר: מנין לסנהדרין שהרגו את הנפש שאין טועמין כלום כל אותו היום? ת"ל: לא תאכלו על הדם'. ובהמשך יש דרשה נוספת, הלומדת אזהרה לבן סורר ומורה מכתוב זה. גם בדרשה המקבילה שבספרא (מהדורת וייס, דף צ ע"א) ובילקוט שמעוני (רמז תרטז), הלכו בעלי הדרשה בשיטת הבבלי והקדימו את האיסור של אכילת אבר מן החי לאיסור אכילת בשר קודשים לפני זריקת דם הקרבן. ברור אפוא, שרש"י שינה סדר זה בכוונה תחילה. אפשר שראה את הדרשה הראשונה, איסור האכילה מבשר הקודשים, כקרובה יותר אל הפשט, וזאת על פי הקשרם של הדברים, שהרי לפני כתוב זה מדובר על אשם שפחה חרופה ונטע רבעי, שני עניינים הקשורים במקדש. ואפשר שהלשון 'על הדם' נראתה לו הולמת יותר את הדרשה הראשונה. מבחינה סגנונית, גדולה יותר צמידותו של רש"י לנוסח מדרשי ההלכה מאשר לנוסח מדרשי אגדה. וכבר העיר על כך ע"צ מלמד: 'דרכו של רש"י בפירושו למקרא לעבד את המקורות שלפניו ולסגננם. בפירושו לתלמוד נוהג רש"י להביא את מדרשי ההלכה ואת התוספתא בלשונם ממש, ועל פיהם מגיה רש"י לפעמים את הברייתא שבתלמוד. לא כן בפירושו למקרא: נוהג הוא לעתים להביא את המקורות מן המדרשים ומן התלמוד לא בלשונם אלא בנסוחו ובעבודו ובהוספות הערות פרשניות. ולפעמים מצרף רש"י מקורות שונים ומשלבם זה בזה עד היותם למדרש אחד... כך נוהג רש"י לפעמים במדרשי אגדה. לא כן בהבאת מדרשי הלכה: דרכו להביא את מדרשי ההלכה (מן התלמוד או מאחד הקבצים של מדרשי הלכה) בלשונו עד כמה שאפשר, ויש שהוא מקצר אותו. ואם המדרש סתום נוהג הוא לפרשו, ואם משובש הוא מגיהו'. ראה: מלמד, פירוש רש"י למקרא, עמ' 368, 370.

236 כגון ויקרא יג ו. וראה ברמב"ן על אתר ובמקורות שציין הרב קרינסקי בחומש מחוקקי יהודה (לעיל, הערה 206) על אתר. דוגמה נוספת היא הכתוב 'לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב בית ה' אלהיך לכל נדר כי תועבת ה' אלהיך גם שניהם' (דברים כג יט). רש"י דרש את סוף הכתוב: "'גם שניהם" — לרבות שנוייהם, כגון חטים ועשאן סלת'. זאת דעת בית שמאי המנוגדת לדעת בית הלל שנתקבלה להלכה (בבא קמא סו ע"א, ומקבילות). ייתכן שרש"י העדיף את דעת בית שמאי, מפני שדעת בית הלל הושארה בדרשה שבתלמוד בגדר 'קשיא'. ואולי התיבה 'גם' נתפרשה לו טוב יותר דווקא על פי דעה זו. לדוגמאות נוספות ראה: מונדשיין, רש"י בין פשט לדרש, עמ' 88–90.

237 על זיקתו של רש"י אל המדקדקים העבריים הספרדיים ראה: מלמד, פירוש רש"י למקרא, עמ'

רש״י הגיע להישגים רבים גם כמדקדק והשפיע הרבה על מפרשי מקרא שפעלו אחריו בצרפת. בפירושיו קבע כללים רבים וחשובים בשימושי הלשון ובהוראות השונות של שמות נרדפים. רש״י עשה שימוש מרובה בלשון חז״ל. לעתים הבחין בין לשון המקרא ללשון חכמים, וכמאה ועשרים מלים מקראיות הוא פירש תוך הסתייעות בלשון חכמים. תשעים מלים מתוכן לא נמצאו אצל חכמים שקדמו לו. לעתים אף עשה כן אם לא מצא מקבילה או סיוע במקרא גופו, וכבר השיג על כך רשב״ם.[238] כאלף מלים במקרא פירש רש״י תוך שימוש בלעזים צרפתיים. לעזים אלה חשובים עד מאוד לחקר הלשון הצרפתית של זמנו. קצתם לא נשתמרו בספרות הצרפתית מימי הביניים, ורש״י הוא המקור היחיד ששמר עליהם. לעזים רבים נשתבשו בשל שיבושי מעתיקים ומדפיסים.

עבודה חשובה בבירור לעזים אלה עשה א׳ דרמשטטר. הוא הכיר בחשיבותם הגדולה בשחזור הצרפתית הקדומה, ובמחקרו התייחס בהרחבה לשאלה זו. הוא בדק את הלעזים השונים בכתבי־היד הרבים של פירוש רש״י, בירר את הנוסח המועדף והביא את התעתיק הצרפתי. הוא דן ביותר משלושת אלפים לעזים, שנשתמרו בפירושיו של רש״י למקרא ולתלמוד. מפעל זה הוא המחקר הבסיסי על הלעזים המצויים בפירוש רש״י למקרא. לעתים נזקק רש״י ללעזים גרמניים וסלאביים, אך קצתם הם הוספה מאוחרת ולא יצאו מתחת ידו. את מפעלו של דרמשטטר המשיך ד״ש בלונדהיים, והוא

398–402: ׳רש״י מזכיר את מנחם בשמו כ־170 פעם, כ־60 מהן בתהלים. אבל רובן הגדול של המובאות בתהלים אינו בכל כתבי־יד, ותוספות מעתיקים הן, שנוספו בדפוסים הראשונים. וצריך לציין, שרש״י אינו מעתיק את דברי מנחם ודונש בלשונם, אלא הוא מסגננם בסגנונו שלו, והדברים מובנים יותר מאשר בסגנונם הקשה של מנחם ודונש.... דונש לבדו נזכר בפירושי רש״י מעט מאד — כ־20 פעם... כ־30 פעם מביא רש״י בפירושיו את דברי שניהם, על־פי־רוב מקדים רש״י את דברי מנחם׳ (שם, עמ׳ 400). נוסף על המקורות המפורשים, עשה רש״י שימוש במחברתו של מנחם גם בסתם, מבלי להזכירו בשמו, כפי שהראה לאחרונה מירסקי, רש״י ומחברת מנחם. ראה גם: גלס, פשט ודרש ברש״י, עמ׳ 95–107; זהרי, מדקדקים וחיבוריהם. על כללים בשימוש הלשון בפירושו, ראה: מלמד, שם.

238 כגון בפירושו לשמות יב ז: ׳המשקוף — מפתן העליון הנראה לעין כל בכניסת הבית כמו וישקף אבימלך. והמפרש לשון שקיפת וחבטת הדלת עליו, צריך למצוא לו חבר בלשון תורה ונביאים בלשון העברי׳ (פירוש הרשב״ם לתורה, עמ׳ 96). ׳המפרש׳ הוא רש״י. ראה בפירושו שם על אתר. על השימוש של רש״י בלשון חכמים בפירושו למקרא דן לאחרונה בהרחבה נ׳ נצר, ׳מקומה של לשון חכמים בפרשנותו של רש״י למקרא׳, רש״י — עיונים ביצירתו, בעריכת צ״א שטיינפלד, ירושלים תשנ״ג, עמ׳ 107–137. להלן סיכום של עיקרי ממצאיו: ׳מבדיקת הערכים מתחוור, כי למעלה ממחציתם יחידאיים הם במקרא, מיעוטם (כ־14%) יחידאיים גמורים, כלומר יחידאיים בשורשם, ורובם (כ־38%) יחידאיים בצורתם או בשימושם. ולא יד המקרה היא, שכן ערכים יחידאיים — וביותר יחידאי־שורש — אין להם אח ורע במקרא להאיר את משמעם, ואילו לשון חז״ל עשויה להפקיעם מבדידותם ולזרוע עליהם אור... אף שעניינו כאן בערכי מקרא המרשווים אל ל״ח נציין, כי רש״י השווה גם בכיוון הפוך, ולא מעטים הם ערכי־לשון המושווים דו־סטרית. בעצם מעשה ההשוואה — לשני כיווניו – גילה רש״י את השקפתו בדבר אחדותה של הלשון העברית, שענייה היא לעתים במקום אחד ועשירה במקום אחר׳ (שם, עמ׳ 134).

בדק כתבי־יד נוספים רבים. הוא עמד על הצרפתית העתיקה שהביא רש״י והקדים לספרו מבוא גדול, שבו תיאר את כתבי־היד והדפוסים. תרומה חשובה להבנת הלעזים של רש״י הרימו בדור האחרון מ׳ בנית ומ׳ קטן.[239]

במחקר המודרני הוקדש מקום נרחב למדי לעיסוקו של רש״י בענייני לשון — בדקדוק ובלקסיקוגרפיה. בדרכו בפירוש המלים דנו חוקרים שונים. בראש ובראשונה יש להזכיר את המילון המקיף של לשון המקרא ולשון התלמוד של רש״י, מאת י׳ אבינרי (חלק שני של ׳היכל רש״י׳). המילון כולל את פירושיו של רש״י הפזורים בכל יצירתו. פירושים אלה כתב רש״י מבלי שהכיר את המילונים שקדמו לו: ספר האגרון של רס״ג, ספר השרשים של ר׳ יונה אבן ג׳נאח וספר הערוך של ר׳ נתן בר׳ יחיאל; הוא הושפע מה׳מחברת׳ של מנחם, ולדעת בנית גם מ׳רשימות הפותרים׳ ומ׳לעז העולם׳. לדעתו עמד בפני רש״י תרגום שלם של המקרא לצרפתית, והוא הסתמך עליו בביאורי המלים שבפירושו למקרא. מ׳ ארנד הטיל ספק במסקנה זו: ׳הן רש״י אינו מתייחס במפורש לפותרים אלא במקומות מועטים, ולמעשה לא שרדו ספרי פתרונות שקדמו לרש״י, והתיעוד שבידנו על ״לעז־העולם״ רובו מן המאה השלוש־עשרה׳.[240]

ארנד תיאר שם מספר קווים לדרכו הלקסיקוגרפית של רש״י. להלן כמה מהם: רש״י פירש מלים יחידאיות או נדירות, אך גם מלים שהן שכיחות, אם הן רב־ערכיות (plurivalents); במקרים רבים הוא לא הסתפק בביאור משמעותה של המלה, אלא עסק גם בגזרון שלה ובתצורתה; לעתים רחוקות עסק רש״י בצירוף התחבירי של המלה, בייחוד אם אותה המלה, בצירוף מלות יחס שונות משמשת בהוראות מגוונות; רש״י עמד על גלגולי משמעותן של מלים. אך ׳מעל לכל רש״י ניסה לבאר מתוך המקרא עצמו (׳יגיד עליו רעו׳) והכרתו האינטימית והבטוחה את כ״ד כתבי הקודש כמובן סייעתהו בכך׳.[241]

גם לענייני הדקדוק שבפירושי רש״י ניתנה כאמור תשומת לב רבה במחקר המודרני. כדי לשבר את האוזן נביא כמה מן הנושאים שבהם טיפל ע״צ מלמד: סמיכות, שם קיבוצי, ריבוי של כבוד, זכר ונקבה, ה״א הידיעה, ה״א השאלה, דגש, מפיק, חילופי תנועות, אותיות השורש, חילופי אותיות, הבלעת אות, ווי״ן ויו״דין חסרות ויתרות, אותיות יתרות אחרות, מ״ם המשקל, מלרע ומלעיל, טעמים, הוראות העבר, עתיד תדירי, מקור נפרד, מקור נסמך, קל והפעיל, קל ונפעל, התפעל, פיעל, פועל והופעל, בניינים מורכבים, חסרי פ״נ, נחים (נפו״י, נל״א ונל״ה), הבחנה בין מלים קרובות בניקודן,

239 דרמשטטר ובלונדהיים, לעזי רש״י; בנית, חקר הגלוסארים המקראיים (ושם, א, עמ׳ 188–194, פירוט ביבליוגרפי רב של הספרות העוסקת בלעזי רש״י); בנית, רש״י, עמ׳ 131–168; מ׳ בנית. ׳הלעזים בפירוש רש״י ובספרי־הפתרונות׳, תעודה, ד (תשמ״ו), עמ׳ 143–168. ושם חומר חשוב על ׳רשימות הפותרים׳. ראה גם: ארנד, לדרכו של רש״י בביאור מלים, עמ׳ 9–10, והערות 5–7. מבין המילונים של הלעזים ראוי להזכיר את קטן, אוצר הלעזים; י״א גרינברג, לעזי רש״י בתנ״ך, ירושלים תשמ״ט; י׳ גוקאוויצקי, תרגום הלעז על הש״ס, לונדון תשמ״ה.

240 ארנד, שם, עמ׳ 12; בנית, רש״י, עמ׳ 68–69. שני החיבורים שנתפרסמו על התרגומים של ׳הפותרים׳ ללועזית הם חיבורים מאוחרים (לא לפני המאה הי״ג). ראה: בנית, חקר הגלוסארים המקראיים; M. Lambert & L. Brandin, *Glossaire hébreu — français du 13 siècle*. Paris 1905

241 ארנד, שם, עמ׳ 17.

טאוטולוגיה, כינוי הפעול, יחסות וחסרונן, הוראות אל ול־, קשר בין הוראותיו השונות של השורש, הבדל בהוראת הפועל בבואו ביחסות שונות, וכאלה נוספים. רשימת הנושאים הדקדוקיים שבהם טיפל י׳ אבינרי ב׳היכל רש״י׳ גדולה אף יותר. את הספרות העוסקת בחקר פעולתו הדקדוקית של רש״י סקר לאחרונה ר״ז ון־בקום.[242]

רש״י נזקק הרבה לטעמי המקרא בפירושיו, החשיבם עד מאוד והרבה להסתמך עליהם: ׳אלמלא שראיתי טעם זקף גדול נקוד על ״ופניהם״ לא הייתי יודע לפרשו׳.[243] עם זאת, הוא לא נמנע מהצעת פירושים המנוגדים לטעמים. לעתים חיפש קשר בין המקראות ועמד על מטרת הסמיכויות שלהם,[244] אך הוא לא עסק באופן שיטתי בסוגיה זו. פרטים הנראים כמיותרים באו לדעתו להבהיר אירועים הנזכרים במקום אחר במקרא. הוא נזקק לדרך זו רק לעתים רחוקות, ואילו תלמידיו מפרשי המקרא בצרפת השתמשו בה הרבה יותר.

התרגומים הארמיים תפסו מקום חשוב בין מקורותיו של רש״י. בפירושו לתורה הוא עשה שימוש מרובה ביותר בתרגום אונקלוס: דקדק הרבה בדבריו, פירשם, הביא להם ראיות ואף קבע כללים בלימודם. עם זאת הוא לא נמנע מלחלוק על התרגום במקומות רבים. בפירושו לנביאים ולכתובים הרבה רש״י להשתמש בתרגום יונתן.[245] בשאלת שימושו בפירושי המקרא של רבותיו באשכנז נדון בנפרד להלן.[246]

פילוסופיה, מיסטיקה והפולמוס היהודי־הנוצרי

רש״י לא עסק בבעיות הקשורות בעיון הפילוסופי, הואיל והפילוסופיה לא חדרה אל יהדות גרמניה וצרפת בימיו. עם זאת, את עקבותיו של הרציונליזם ניתן לגלות בצרפת בבירור כבר בסוף ימיו של רש״י, למשל בפירושיו של ר״י קרא למקרא, כפי שנברר בפרק הבא. בעיית ההתאמה בין הרציונליזם לעולם המקרא, שהטרידה רבות את מפרשי המקרא בספרד ואת ר״י קרא ורשב״ם ולאחר מכן את ר׳ יוסף בכור שור בצרפת, העסיקה אך מעט את רש״י, ורק את ניצניה ניתן לגלות בפירושיו. מן הטעם הזה הוא לא עסק אלא לעתים רחוקות בלבד בשאלת טעמי המצוות, ההערכה המוסרית של מעשי האבות, מבנה ספרי המקרא והסתירות שביניהם, וכדומה. רש״י אף לא נזקק

242 ון בקום, רש״י כמדקדק. וראה הספרות הנזכרת שם, הערות 2–12. ספרות נוספת נזכרת אצל ארנד, שם, הערות 1–13. מתוכה נזכיר את מנדוזה, רש״י כמדקדק. חשיבות רבה יש למאמריו של ה׳ אנגלנדר על משנתו הדקדוקית של רש״י ב־ *HUCA*, 7 (1930), pp. 399–437; 11 (1936), pp. 367–389; 12–13 (1937–1938), pp. 505–521; 17 (1942–1943), pp. 427–498

243 בפירושו ליחזקאל א יא. על שימושו של רש״י בטעמי המקרא, ראה: מלמד, פירוש רש״י למקרא, עמ׳ 408; ע״צ מלמד, ׳טעמי המקרא בדברי פרשני המקרא׳, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ירושלים תש״ל, עמ׳ קצה–קצט.

244 ראה, למשל: ליפשיץ, רש״י, עמ׳ קפב; ולהלן, בדיון בעיסוקו של רש״י בסממנים ספרותיים, ורבים כאלה. בהסבר הסמיכויות הלך לעתים בעקבות דרשות חז״ל ולעתים על פי שיקול דעתו.

245 לדיון מפורט בשימושו של רש״י בתרגומים ובדרכו של רש״י בשימוש בהם, ראה: מלמד, פירוש רש״י למקרא, עמ׳ 378–395.

246 ראה להלן, פרק ח, ושם הערות 19–23.

לשאלת קירובם של הניסים אל דרך הטבע. עם זאת הוא עסק לעתים בבעיות של הסדר הכרונולוגי שבמקרא.[247]

שאלה רבת עניין, שנדונה אך במעט בספרות המחקר, היא שאלת זיקתו של רש״י אל תורת הסוד היהודית. לפי מסורותיהם של חסידי אשכנז, עסקו כמה מחכמיה המובהקים של צרפת הקדומה בתורת הסוד. רש״י הכיר תורה זו, ואולם בפירושיו אין עדות מפורשת לזיקתו אל תורת הסוד האשכנזית, אף שחכמים מאוחרים שונים קשרו את רש״י בקשרים אמיצים אליה.[248] בדיון בסוגיה זו לא נלקחו בחשבון הספרים שבהם השתמש ר׳ שמעיה, כפי שעולה מפירושי הפיוטים שלו, שקצתם נכתבו עוד בימיו של רש״י, כפי שיידון להלן, בפרק ו. ברור אפוא, שמקורות אלה היו גם לפני רש״י. הוא הדין בשאלת שימושו של רש״י בספרות המרכבה. מקורות כתובים של ספרות זו נודעו כבר בזמנו במרכזים יהודיים שונים, וייתכן שגם רש״י השתמש בה. שאלה זו שנוייה עדיין במחלוקת בין החוקרים וטרם הוכרעה.[249] עם זאת, רש״י עשה שימוש ב׳ספר יצירה׳ והכיר את ספר ׳חכמני׳, ואולי גם את המדרש ׳אותיות דר׳ עקיבא׳.[250]

הזדקקותו המפורשת של רש״י לבעיות זמנו בפירושיו אינה רבה, ואף המעט איננו ברור די צורכו ופרשנותו שנויה במחלוקת בין החוקרים. עם זאת, ברור כי הדי אותם

247 ראה, למשל, דיונו בזמנו של פסל מיכה, שופטים יז ג. ראה גם הערתו כי ברשימת החלוקה שבספר יהושע יש הוספות המאוחרות ליהושע: ׳ויורש משם כלב — לאחר מיתת יהושע, כי עדיין בימי יהושע לא נלכדה חברון... ולא נכתבה כאן אלא מפני החלוקה׳ (יהושע טו יג). דברים דומים העיר שם, יט מז, ד״ה: ׳וילחמו עם לשם׳.

248 ראה: חיד״א, שם הגדולים, ערך: ׳רש״י׳, בשמם של בעלי סוד, ש׳רש״י התענה תרי״ג תעניות קודם שכתב פירוש לתורה... ומכלל הדברים נראה שרש״י כתב פירושו ע״פ הסוד ויש בדבריו רזין עילאין׳. מסתבר שפרסומו הגדול של רש״י הוא שהביא את אנשי הסוד לתארו כאחד מהם. גם חכמים מאוחרים קושרים את רש״י אל תורת הסוד. ראה: י״ח סופר, בענין משנת רש״י ז״ל לפי חכמת האמת, צפונות, י (תשנ״א), עמ׳ עד–עו; י׳ מונדשיין, ׳משנת רש״י ז״ל לפי חכמת האמת׳, צפונות, יא (ניסן תשנ״א), עמ׳ קח–קט; י׳ גולדהבר, ׳משנת רש״י ז״ל לפי חכמת האמת׳, צפונות, יג (תשרי תשנ״ב), עמ׳ קח; גרוס, רש״י בספרד, עמ׳ 50–53; ארנד, רש״י למסכת מגילה, עמ׳ 43.

249 בשאלת זיקתו של רש״י אל ספרות המרכבה עסק לאחרונה דן, רש״י וספרות המרכבה. לדעתו, לא הכיר רש״י ספרות זאת. דן הסתמך על הימנעותו של רש״י משימוש בספרות זו בפירושו לתלמוד. אף במקומות שהיינו מצפים שיעשה כן על פי הנושא הנדון. שונה דעתו של ד׳ הלפרין. הוא סובר, שבכמה מקומות דומה גישתו של רש״י לזו המצויה בספרות ההיכלות. ראה: הלפרין, פני המרכבה, עמ׳ 184, 210, 219–220, 243. במסקנתו (עמ׳ 210) הוא אף הסתמך על פירוש רש״י לחגיגה יד, ממנו למד דן שרש״י לא הכיר את ספרות ההיכלות. ראה גם: אידל, הגולם, עמ׳ 30–31. לדעת א׳ קנרפוגל, היה רש״י מודע לשימוש בשמותיו של הקב״ה למטרות מאגיות, והוא גילה עניין בתורה הסוד שהיתה מקובלת בזמנו במגנצא. על דעותיו אלה הרצה קנרפוגל בקונגרס העולמי האחד־עשר למדעי היהדות, והדברים יראו אור בקרוב. ראה גם את דיונו על מיסטיקה יהודית בחוגם של בעלי תוספות קדומים: E. Kanarfogel, 'Rabbinic Figures in Castilian Kabbalistic Pseudepigraphy: R. Yehudah He-Hasid and R. Elḥanan of Corbeil', *Jewish Thought and Philosophy*, 3 (1993), pp. 77–109. גם לדעת א׳ וולפסון, היה רש״י קשור בתורת הסוד, שהיתה מקובלת בזמנו במגנצא. ראה: וולפסון, דמות יעקב, במיוחד עמ׳ 138–139.

250 צונץ־בלוך, תולדות רש״י, כג ע״ב; תא־שמע, ספרייתם של חכמי צרפת, עמ׳ 307.

ימים השאירו את עקבותיהם בפירושיו למקרא. אחת העדויות הבולטות ביותר על כך היא המבוא לפירושו לשיר השירים. לדעת רש״י הספר מתייחס גם אל הגלות של תקופתו, וכבר עמדנו על כך לעיל.

הפולמוס היהודי־הנוצרי השאיר רושם ניכר על פירושיו של רש״י למקרא, ובמיוחד על פירושו לתהלים ולישעיהו. הוא פירש כתובים שונים, המדברים על אויבי ישראל בסתם, כמתייחסים אל ׳עשו׳, ׳אדום׳ או ׳רומי׳, דהיינו, כמכוונים נגד הנצרות. רבים מפירושיו הפולמוסיים הושמטו או שונו בשל מעשי צנזורים, ונשתמרו רק בכתבי יד. בשל כך לא מצאו פירושים אלה את המקום הראוי להם בספרות המחקר.

בכמה מקומות נאמר במפורש שפירושו בא כתשובה ל׳מינים׳ או ל׳חולקים׳, דהיינו לנוצרים, אך הדברים מצויים רק במקצת הנוסחאות ואינם בכתבי־היד המשובחים. מכאן עולה, שמדובר בהוספות מאוחרות. נביא לכך שתי דוגמאות: (א) בפירוש הכתוב בישעיהו (ט ה): ׳ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום׳ כתוב בפירוש רש״י: ״למרבה המשרה״ — למי יקרא השם הזה? למלך המרבה המשרה של הקב״ה על עצמו לירא מפניו...׳. ועל כך מצויה הוספה: ׳זו לתשובת אחרים. אך יש לומר שאף שר שלום משמותיו של הקב״ה׳. (ב) בסמוך שם, בפירוש הכתוב ׳מעתה ועד עולם׳ (פסוק ו), מצוי פולמוס מפורש עם טענת הנוצרים, שהכתובים באו לבשר את הופעתו של ישו:

> ׳מעתה ועד עולם׳ — עולמו של חזקיהו, כל ימי חייו. וכן מצינו שאמרה חנה על שמואל ׳וישב שם עד עולם׳ (שמואל א, א כב). וההוספה: ולתשובת אחרים האומרים שהוא שם, יש להשיבם: מהו ׳מעתה׳? והלא לא בא עד לסוף ג׳ מאות שנה.

מסתבר, שבשל הערך הגדול שיוחס לפירושו של רש״י הוכנסו הוספות אלה לפירושו. במקומות רבים יצא רש״י בעקיפין וברמיזה נגד פירושים כריסטולוגיים, מבלי שהעיר על כך במפורש, ולא תמיד קל לגלות את כוונתו הפולמוסית. דוגמה לכך היא פירושו לכתוב בזכריה (ט ט):

> ׳גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלם הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות׳ — אי אפשר לפותרו אלא על מלך המשיח שנאמר בו ׳ומשלו מים ועד ים׳, ולא מצינו מושל לישראל כזה בימי בית שני.

לדברי רש״י אלה (׳אי אפשר לפותרו׳) אין מובן אלא אם נפרשם כתגובה לתעמולה הנוצרית העניפה, שראתה כתוב זה כנבואה המבשרת את בואו של ישו.[251] במקרים אחרים נמנע רש״י מהבאת פירוש שנראה לו אמיתי, כדי שלא ליתן נשק בידיהם של הנוצרים, המתפלמסים נגד היהודים. כך הוא בפירוש הכתוב ׳יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה׳ ועל משיחו׳ (תהלים ב ב), שחז״ל פירשוהו כמתייחס אל המשיח. בכמה מכתבי־היד של פירוש רש״י לספר תהלים נאמר כאן: ׳רז״ל דרשו את הענין

251 זכריה ט ט. וראה להלן, פרק ח, על הזיקה שבין פרשנות המקרא היהודית בצרפת הצפונית ובין הפולמוס היהודי־הנוצרי. ראה גם: גבריהו, רש״י לתהלים והצנזורה.

על מלך המשיח... ולתשובת המינים ראוי לפתרו על עצמו׳.[252] רש״י — ואולי אחד מתלמידיו שהוסיף הגהות על פירוש רבו ופירש את כוונתו — סטה מפירוש המדרש, אף שהפירוש נראה לו קרוב יותר לאמת, ופירש את הדברים כמתייחסים אל דויד המלך ולא אל המשיח. הדבר נעשה רק בשל החשש, שפירוש זה עלול לסייע לפרשנות הנוצרית, אשר ראתה במזמור זה כידוע נבואה על ישו, בהסתמכה על הכתוב: ׳ה׳ אמר אלי בני אתה׳ (פסוק ז).[253] כללו של דבר, אף שהפולמוס עם הנצרות לא השאיר בפירושיו של רש״י את אותו רושם עז שהשאיר בפירושי ר״י קרא, רשב״ם ור״י בכור שור, עקבותיו רבים ממה שנדמה לכאורה, ועוד נשוב לכך להלן בפרק ח.

ריאליה, רקע היסטורי וסממנים ספרותיים

תשומת לב רבה הקדיש רש״י לענייני ריאליה. די לעיין בפירושיו למלאכת המשכן כדי להיווכח עד כמה העסיקו תחום זה. בדרך זו הלכו גם ר״י קרא ור׳ שמעיה. אין בידינו לקבוע אם ר״י קרא הושפע מרש״י, אך קרוב לוודאי שר׳ שמעיה הלך בכך בעקבות רבו. רש״י הוסיף ציורים כדי להבהיר פרשיות קשות, הן בפירושו לתורה והן בפירושו לתלמוד. בין השאר צייר את מפת ארץ ישראל והמפה נשתמרה בכתבי־יד שונים.[254] מקצת הציורים הושמטו בידי מעתיקים ומדפיסים. רש״י אף הרבה להסתייע בריאליה של תקופתו, שאותה היטיב להכיר. בפירושיו הוא דן בפירוט בתחומים שונים של ריאליה, כגון: טביעת מטבעות, עשיית זכוכית, חקיקה באבנים, תכסיסי מלחמה, טבע, ציד עופות, גידול צמחים וחיות, ועוד. רשימתו של א׳ שרשבסקי, שאסף את פירושי רש״י שיש להם זיקה אל הריאליה, מפתיעה בגודלה. נ׳ שפירא, שבדק את דברי רש״י בעניינים טכניים שונים וערך אותם לפי נושאים, הסיק: ׳מפליאה רב־גווניות של רש״י ואין כמעט ענף של הטכניקה מהימים ההם בו לא נגע, באחדים תוך ידיעה מעמיקה ובאחרים — פחות מעמיקה׳.[255] ידיעות רבות אלה אפשרו לחוקרים שונים להסתמך על פירושו של רש״י בחקר הריאליה של תקופתו.[256]

252 כ״י לנינגרד, אוסף פירקוביץ, מס׳ 15; וראה במהדורת מארשן על אתר; גרוסמן, הפולמוס הדתי והפרשנות, עמ׳ 36.

253 מעשי השליחים ד כה–כו. ראה גם: יוסף המקנא, עמ׳ 99–101, ובהערותיו של רוזנטאל, שם; ספר נצחון ישן, מהדורת ברגר, עמ׳ 84, ובהערות שם, עמ׳ 294. על הפולמוס היהודי־הנוצרי בפירושו של רש״י למקרא, ראה: רוזנטאל, רש״י והפולמוס עם הנצרות; להלן, פרק ח. ראה גם מה שכתב לאחרונה טויטו, ׳רש״י לפרשת בראשית׳.

254 מפה זו נשתמרה בכ״י לייפציג 1, הנזכר לעיל, בכ״י מינכן 5 — מן המשובחים שבכתבי־היד העבריים הקדומים, הכולל את פירוש רש״י לרוב ספרי המקרא — ועוד. הציור של מפה זו נעשה בידי רש״י עצמו, שהרי רשב״ם העיר באותו מקום ובאותו עניין: ׳רבינו זקיני פירש וצייר תחומין׳ (פירוש רשב״ם לתורה, עמ׳ 196). הבאתי ציור זה על פי כ״י לייפציג ועל פי כ״י מינכן במאמרי: הגהות ר׳ שמעיה, עמ׳ 94–95. ראה גם: גרובר, ציורי רש״י.

255 שרשבסקי, רש״י, עמ׳ 155–239; שפירא, הידע הטכני של רש״י. על נושא זה ראה גם: ליפשיץ, רש״י, עמ׳ מא–מב; אבינרי, היכל רש״י, א, עמ׳ מה–מו.

256 חוקרים שונים נזקקו לכך. נזכיר את מאמרו של מ׳ נרקיס: ׳גפור — ניילו — Niello, פרק בידיעת התכניקה של רש״י׳, ספר רש״י, בעריכת רי״ל מימון, ירושלים תשט״ז, עמ׳ תקלח–תקמב. חשיבות מרובה נודעת למחקריו בתחום זה של מ׳ קטן, ובהם: ׳עולם הספר בימי רש״י לאור

מפות ארץ־ישראל וגבולותיה כפי שצוירו בידי רש״י

כ״י לייפציג 1, דף 160 עמוד ב (במדבר לד, ג)

כ״י לייפציג 1, דף 161 עמוד א (במדבר לג, ד ואילך)

הידיעות המצויות בפירושיו׳, דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, תולדות עם ישראל באירופה, ירושלים תשמ״א, עמ׳ 9–15; הנ״ל, עולמו האינטלקטואלי של רש״י; הנ״ל, ‘Science et technologie chez Rachi’, *Pardes*, 3 (1986), pp. 95–116

לעתים קרובות ניסה רש״י לזהות אתרים גיאוגרפיים הנזכרים במקרא. כבר הזכרנו את מפת ארץ ישראל שצייר, ונסיונות הזיהוי שלו נזכרים במקומות רבים אחרים. דיי לעיין בפירושו ליהושע פרק טו, כדי לראות מה גדול המאמץ שהשקיע בכך, ובהעדר כלים מדויקים וטובים הוא נאלץ ללמוד סתום מן המפורש.

בפירושו לנ״ך נזקק רש״י לעתים לרקע ההיסטורי של תקופת הנביאים ועל פיו פירש את הכתובים. אחת הדוגמאות הבולטות לכך הוא פירושו לספר ישעיהו. אף שלא היו בידיו הכלים שיש בידינו כיום כדי לחקור את ההיסטוריה של התקופה, היטיב רש״י לפרש את רובן המכריע של הנבואות בפרקים א–לט על רקע עלייתה של אשור, כיבושיה הנרחבים ונפילת סנחריב בשערי ירושלים. בהתאם לכך אף קשר באירועים אלה נבואות שלכאורה אינן חלק מאותם מאורעות. בראייתו זו עלה על כמה ממפרשי המקרא שפעלו בספרד, ולעתים אף על מפרשים מודרניים.

עיסוקו בסממנים ספרותיים נופל מזה של חברו ר״י קרא, שהרבה לטפל בכך, אך פה ושם נזקק לכך גם רש״י, בדרכים שונות ומגוונות. הואיל ונושא זה כמעט שלא נדון בספרות המחקר, נביא לכך כמה דוגמאות — אחדות מני רבות — מפירושיו לישעיהו. את הכתוב ׳המית נבליך׳ (ישעיהו יד יא; כלפי בבל) פירש כלשון דר־משמעית: כלי נגינה בידי חיילי בבל (דהיינו מלשון נֵבֶל), וחיילים שמעשיהם מעשי נבלה (על פי כתבי־היד המשובחים). בנבואות החורבן של ישעיהו לאומות העולם יש סגנון מיוחד כלפי מצרים (שם יט א), ואין הדבר מקרי: ׳וזה שאמר הנביא פורענות מצרים בלשון הזה, מה שלא אמר בלשון הזה לשאר אומה, מפני שהם למודים ללקות במדה הזאת... ודרך ארץ מייראין את האדם במכה שכבר לקה בה׳. הנבואה ׳יחיו מתיך נבלתי יקומון׳ (שם כו יט) נאמרה במכוון בלשון זו, כדי להדגיש את הניגוד בין הנבואה הזאת ובין הנבואה באותו עניין שנאמרה לפני כן כלפי אומות העולם (׳חילוף למה שכתוב למעלה רפאים בל יקומו׳). גם בחירת התיבה ׳ופתחת׳ (׳לך ופתחת השק מעל מתניך׳ — שם כ ב) היא דר־משמעית: ׳כמו מפתחת פתוחי חותם (שמות לט ו), לחגור שק בדיבוק על בשרו כדי שתראה חקוקה בבשרו׳, ובנוסף לכך ההוראה של פתיחת החגורה. השימוש בלשון ׳ונכרת המשא אשר עליה׳ (כלפי שבנא; ישעיהו כב כה) אף הוא מכוון ומדויק: ׳ולפי שדימהו ליתד, דימה המתפארים בו ונשענים עליו למשא שמטעינים על היתד׳.

ביאורי מקרא בפירושי רש״י לתלמוד

בפירושו של רש״י לתלמוד נתבארו מאות כתובים מן המקרא, ולחילופין נתפרשו קטעים שונים מן התלמוד בביאורו של רש״י למקרא. היחס בין פירושים אלה מעורר קושי. כתובים רבים מן המקרא פירש רש״י בדרך שונה בפירושו לתלמוד לעומת פירושו למקרא. הוא הדין בקטעים מן התלמוד, שפירש בדרך אחת בפירושו למקרא ובדרך אחרת בפירושו לתלמוד.

הראשון שנזקק לבעיה זו היה א״ה וייס. לדעתו, בפירושו למקרא פירש רש״י את כתובי המקרא כפי שנראו לו על פי הקשרם במקרא. לעומת זאת בפירושו לתלמוד הוא פירש כתובים אלה על פי מהלך הסוגיה, דהיינו על פי משמעות הכתובים במשא־ומתן התלמודי. וייס עצמו חש שאין בפתרון זה לתרץ את כל הסתירות שבין שני המקורות, אלא רק את רובם:

ואמנם על דבר אחד יש להעיר בענין זה וגדול הוא בעינינו. והוא: מה שמצאנו במקומות אין מספר בפירושו שהוא מפרש מלות ודבורים בפירושו לגמרא וסותר עצמו עם מה שכתב בפירוש המקרא, ואין אנו יודעים איזה יכשר בעיניו הזה או זה או אם שניהם כאחד טובים לפי שנוי מצבו ענינו ומקומו... תחת אשר בפירושו למקרא מבאר לפי דעתו בפירושו מבלי להשגיח על מה שפירשו חכמי הגמרא במקרא ההוא... ועתה זה הכלל ראוי שנשמרהו שרק על ידו יתפשרו רוב הסתירות שבין פירושו לגמרא ובין פירושו למקרא.[257]

יותר מכל חוקר אחר עסק בנושא זה י׳ פלורסהיים. הוא פרסם שלושה כרכים של פירושי רש״י למקרא הנמצאים בתלמוד ודן בהם. במבוא לכרך הראשון (פירושי התורה) עמד על חשיבותם של מקורות אלה לחקר פירוש רש״י כולו, ועל העובדה שאין בפתרונו של וייס כדי לתרץ את כל השינויים שבין הפירוש למקרא ובין הפירוש לתלמוד:

חקירה זאת חשובה היא לא רק בשל הפירושים הסותרים, אלא גם בשל הפירושים הרחבים יותר, ועוד יותר בשל הפירושים לפסוקים או לחלקי פסוקים שלא פירשם בפירושו למקרא. המעניין הוא, שאין הפירושים הללו בהכרח צורך הסוגייה התלמודית. כמות שאנו רואים, מספר הפירושים הנמצאים בתלמוד הוא גדול מאד, ולכן רק מצירוף דבריו במקרא עם מה שכתב בפירושו לתלמוד, יש בידינו הפירוש המלא למקרא.[258]

על אף החשיבות הרבה שיש לייחס למפעלו של פלורסהיים, גם הוא לא הציע עדיין פתרון מספק לשאלת השינויים והסתירות שבין הפירושים השונים של רש״י. לדבריו, הוא עתיד לעסוק בסוגיה זו במחקר המסכם של מפעלו.[259] אף הוא לא דן במחקריו בפירושי התלמוד של רש״י שנתפרשו בדרך שונה בפירושו למקרא.

תיקונים והשלמות

רש״י לא ראה את פירושיו למקרא כיצירה מושלמת וחתומה. הוא הכניס בהם כאמור תיקונים והשלמות על פי עיונו שלו, בעקבות משא־ומתן עם חבריו ותלמידיו, ובשל מקורות חדשים שהגיעו אליו. בדרכו זו מתגלית התכונה שכה בולטת באופיו, כפי שראינו לעיל: רדיפת האמת וחתירה בלתי פוסקת להשגתה.

עדויות על השלמות ותיקונים נשתמרו במקומות שונים. העדות המרשימה ביותר המצויה עתה בידינו היא פירושו של רש״י לתורה שבכתב־יד לייפציג 1, שנשתמר יחד עם הגהות ר׳ שמעיה לפירושו. את הגהותיו הביא ר׳ שמעיה בהצעת הלשון ׳מפרש רבי׳, ׳מפי רבי׳, ובדרך כלל ׳רבי׳ סתם. במקום אחד אף פירש המעתיק של כתב היד, ר׳ מכיר, כי הדברים מתייחסים אל רש״י: ״לבלתי רום לבבו״ — כלפי קונו, יותר

257 וייס, תולדות רש״י, עמ׳ 165.

258 פלורסהיים, רש״י למקרא בתלמוד, א, עמ׳ 10.

259 שם, עמ׳ 18.

משאר אחיו. אבל על אחיו ישתרר. ואם ילחצם, הרי רום לבבו לקונו. ר׳ (=רבי). כ״כ רב׳ שמע׳ ורבו רש״י׳.[260]

בשני מקומות העיד ר׳ שמעיה כי ההגהות נעשו על פי בקשתו המפורשת של רש״י:

׳לפני בני ישראל׳ — בראש גייסות. מתוך שגבורים היו שכן נאמ׳ בגד: ׳וטרף זרוע אף קדקד׳. ואף משה חזר ופירש להם באלה הדברים; ׳ואצו אתכם בעת ההיא וגו׳ חלוצים תעברו לפני אחיכ׳ בני ישר׳ כל בני חיל׳, וביריחו כתו׳ ׳החלוץ עובר לפניהם׳ זהו ראובן וגד שקיימו תנאם. צוני ר׳ להגיה. כך כתב רבנו שמעיה.[261]

׳עד מדרך כף רגל׳ — אפילו מקום דריסת הרגל איני מרשה לכם לעשות בארצם שלא ברשות. ת׳ (=תוספת) ר׳ צוה להגיה. כך כתב רבנו שמעיה.[262]

מספרן של ההגהות שמקורן ברש״י עצמו מתקרב לחמישים. הקבוצה הגדולה ביותר בתוכן — למעלה משלושים — הן הגהות שצוין בסופן ׳רבי׳. את מספרן המדויק קשה לקבוע בשל מצבו של כתב־היד. ׳רבי׳ נכתב בדרך כלל בקיצור ׳ר׳׳. הסופר ר׳ מכיר נהג לציין את ההוספות על פירוש רש״י, כולל הגהות של ר׳ שמעיה או שלו עצמו, בסימן ׳ת׳׳ (דהיינו ׳תוספת׳), ומחיקה קלה (או טשטוש קל) באות ת׳ יכולה להיראות כמו האות ר׳. בשלושים ההגהות הנזכרות כללתי רק את ההגהות הברורות: שצוינה בהן התיבה ׳רבי׳ במלואה; שהנוסח הוא: ׳ר׳ ת׳ כ״כ ר׳ שמעיה׳, דהיינו: ׳רבי, תוספת, כך כתב רבנו שמעיה׳; שבחתימתן נכתב ׳מ״ר׳, דהיינו: ׳מפי רבי׳; או שהכתב נשמר בהן בשלמות ובחדות והציון ר׳ ברור. הציון ׳ר׳׳ מונע מאתנו לקבוע בבירור אם רש״י ביקש מר׳ שמעיה במפורש לתקן, או שמדובר בפירושים ובהרהורים שעלו בדיונים שבין רש״י לבינו, והוא הוסיפם מדעתו כהגהה לפירוש המקורי של רש״י.

הגהותיו של רש״י הן מסוגים שונים. יש בהן פירושים, ענייני לשון, דיונים על ריאליה (גבולות ארץ ישראל) וציטוטים קצרים ממדרשי חז״ל. ר׳ שמעיה אף מעיד בהגהותיו על מחשבותיו של רש״י ועל מעשיו. במקום אחד מצינו שרש״י יצא נגד פירושים של אחרים.[263]

גם את פירושו לנביאים הגיה רש״י, תיקנו והשלימו. במכתבו אל חכמי קהילת אוקסיר (Auxerre) העיד במפורש על הגהות שהכניס לפירושו לספר יחזקאל: ׳ומכל

260 דברים יז כ, דף 185א. אפשר שר׳ מכיר נתכוון לכתוב: ׳מרבו רש״י׳.

261 במדבר לב יז, דף 157ב–158א. פירוש זה הוא המצוי לפנינו ברש״י (מהדורת ברלינר, תרס״ה, עמ׳ 246, בשינויים קלים). מכ״י לייפציג 1 עולה, שמקורו בהגהת ר׳ שמעיה, על פי בקשתו של רש״י.

262 דברים ב ה. השווה: פירוש רש״י לתורה, מהדורת ברלינר, עמ׳ 358.

263 ׳והאומ׳ עטלף דקרא טלפא אינו אלא טועה. ר׳, תר״ש׳, דברים יד טז, דף 182א. והשווה: רש״י לויקרא יא יח. להלן דוגמאות להרהוריו ומעשיו של רש״י: ׳ויש לומ׳ כל שראה יוסף בבניו וגידלן מונה למשפחתו. ״וירא יוסף לאפרים בני שלשים״ הם שותלח וערן. ״גם בני מכיר ילדו על ברכיו״ הם גלעד וששת בניו. קרוב ר׳ לומר. כך כתב רבנו שמעיה בפירושו שכ׳ מידו׳ (במדבר כו כד, דף 150א); ׳א״ל (=אמר לנו) ופירש לנו ר׳: אם עמד ישר׳ על גבי המלאכה ביד גוי וראה שלא נשחמש בו כלל, אין צריך טבילה. וכל׳ חדשים מגעיל ר׳ ומטבילן בכך שמא נשתמש ובלע ומחמת שמנם הוצרך להגעילם׳ (דף 156ב).

מקום אני טעיתי באותו פירוש... וכן פי׳ (=פירשתי) בסוף הענין וסתרו דברי זה את זה, ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתיה׳.[264] גם בפירושו לישעיהו ניתן לגלות בנקל הגהות והשלמות. רבות מהן הובאו בלשון ׳ועוד יש לפרש׳, וכלולים בהם גם פירושים של ר״י קרא. כגון: ״ומטהו ישא עליך״ — לאיים כדרך שעשה למצרים. ועוד יש לפרש: ״בשבט יככה״ — אשר עד הנה הכך בשבט והורגל לשאת עליך מטהו ואימתו כדרך המצריים. משום רבי מנחם אמר לי רבי יוסף׳ (ישעיהו י כד). עדויות נוספות על ההגהות בספר ישעיהו מצויות בכתבי־יד. לעתים הביא מפירושי ר״י קרא גם בסתם. כגון: ״הוי המון עמים רבים״ — מדה מהלכת על פני כל הדורות שוט שישראל לוקים בו סופו (=סופן) ללקות. לפיכך הנביאים הנבאים פורענות לישראל על ידי האומות סומכין אחריו פורענות האומה שלקו ישראל על ידה׳ (ישעיהו יז יב). זהו כלל ידוע המאפיין את פירושיו של ר״י קרא (ראה להלן, בפרק ה).

גם את פירושו לתהלים הגיה והשלים רש״י, כפי שעולה מעדותו של ר׳ שמעיה,[265] ויש לראות זאת כקו המאפיין את כל פירושו למקרא. מדבריו ומדברי ר׳ שמעיה עולה בבירור, שרש״י טרח הרבה בבירור הנוסח של פירושיו, כדי להעמידם על דיוקם. מכאן שדברי רש״י בסוף ימיו לנכדו רשב״ם, שאילו היה סיפק בידו היה כותב פירושים אחרים לתורה ׳לפי הפשטות המתחדשים בכל יום׳,[266] איננה מליצת לשון בלבד, אלא יש בה כדי לאפיין את דרכו.

האם כתב רש״י מהדורות שונות של פירושיו למקרא, או הסתפק בתיקונים ובהשלמות בלבד? ככל הנראה הוא הסתפק בהשלמות. לא מצינו כל עדות על מהדורות שונות, במשמעות המודרנית של מושג זה, דהיינו רובדי פירוש שונים. יתר על כן, תפוצתו הרבה של פירוש רש״י באה לו בעיקר לאחר שמקצת ההגהות וההשלמות הללו כבר הוכנסו לתוכו. תעיד על כך העובדה, שכמה וכמה מן ההשלמות שר׳ שמעיה העיד במפורש שכתב אותן לפי בקשתו של רש״י (כמפורש בכתב־יד לייפציג 1), מצויות בפירושיו של רש״י שהגיעו אלינו בכתבי־יד שונים, כגון כתב־יד מינכן 5, כתב־יד וינה 23 וכתב־יד סנט פטרבורג Evr. I 11, שלושתם קדומים ומשובחים. אמנם, חכמים קדומים דיברו על ׳מהדורות׳ של רש״י, אך המונח ׳מהדורה׳ בלשונם מתייחס גם להגהות ולהבדלי נוסח בלבד.[267]

חשיבות מפעלו הפרשני של רש״י למקרא לדורות

פירושו של רש״י למקרא — ובמיוחד פירושו לתורה — זכה לתפוצה גדולה ביותר. פירושו לתורה היה לפירוש קבוע בחומש. במשך מאות שנים קראו לאורו רבים מבני ישראל את פרשיות התורה, ודרכו ספגו את מדרשי חז״ל ואת הערכים החינוכיים

264 גייגר, מלא חפנים, עמ׳ 36; תשובות רש״י, סימן י, עמ׳ 5; מארשן, פרשנדתא לישעיהו, מבוא, עמ׳ ixx. הדברים מתייחסים ליחזקאל מ יז. ׳אחינו׳ — לשון חיבה כלפי תלמידו. וראה להלן, פרק ו, בדיון בפעולתו של ר׳ שמעיה, הערות 37–38.

265 ראה המובא להלן, פרק ו, הערות 38, 102.

266 לעיל, הערה 233.

267 ראה להלן, בדיון בשאלת המהדורות מפירושו של רש״י לתלמוד.

הגלומים בהם. במקומות רבים היה לימוד הפרשה עם פירוש רש״י לדרישה מקובלת מכל ילד יהודי הלומד ב׳חדר׳ ובמוסדות השכלה אחרים. ר׳ יהודה כלאץ, שעבר מספרד לצפון אפריקה במחצית השנייה של המאה הט״ו, מספר כי בנדודיו במלכות גרנדה נתבקש ללמד חומש עם רש״י. הוא מעיד כי: ׳כבר נמשך המנהג בכל ישראל להתחיל המתחילי׳ (=נערים העושים את צעדיהם הראשונים בלימוד) בקריאת רש״י׳. ואכן זכה פירוש זה להשפעה עצומה, לא רק בקהילות אשכנז לענפיהן השונים, אלא גם בספרד ובמרכזים רבים אחרים.[268] מעטים הם החיבורים שהיתה להם השפעה כה גדולה על התרבות היהודית לדורותיה כפירוש רש״י למקרא, וכבר עמדנו על כך לעיל, בדיון במעמדו של רש״י.

פירוש רש״י לתורה הוא הספר הראשון שנדפס בעברית.[269] פירושים רבים מאד נכתבו על פירושו של רש״י לתורה. בין הפרשנים החשובים יש לציין את ר׳ אליהו מזרחי, ר׳ אברהם בקראט ומהר״ל מפראג.[270] בטור ובשולחן ערוך נפסק להלכה, שאדם יוצא ידי חובה של קריאת ׳שניים מקרא ואחד תרגום׳ בקריאת פירוש רש״י במקום תרגום אונקלוס.[271] ובמיוחד חשובה השפעתו הגדולה על התפתחות אסכולת

268 ראה דיון מפורט אצל גרוס, רש״י בספרד. עדותו של ר׳ יהודה כלאץ מובאת שם, עמ׳ 47–48. על פולין, ראה: י׳ אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש״ן, עמ׳ 82–90, 385–389.

269 ליסבון רל״ג (או רג״ו די קלבריאה רל״ה). ראה: שפיגל, מהדורה ראשונה מפירוש רש״י, וראה מה שכתב לאחרונה על דפוסי רש״י הראשונים, אופנברג, דפוסי רש״י.

270 רא״מ מזרחי, ונציה רפ״ז, ובמהדורה ביקורתית עם מבוא והערות: חומש הרא״ם, מהדורת מ׳ פיליפ, פתח־תקוה תשנ״ב–תשנ״ד; ספר זכרון על פירוש רש״י לחומש לר׳ אברהם בקראט הלוי, מהדורת מ׳ פיליפ, פתח־תקוה תשמ״ה; מהר״ל, ׳גור אריה׳, ורשה תרכ״ב. על פירושיהם של ר׳ אליהו מזרחי ומהר״ל מפראג ראה מה שכתבו לאחרונה: J. C. Attias, 'Eliahu Mizrahi, sur-commentateur de Rashi', בתוך: סד־ריינה, רש״י, עמ׳ 475–482; R. Goetschel, 'L'exégèse de Rashi à la lumière du Maharal de Prague', ibid., pp. 465–474; ושם בהערות ספרות קודמת. על מפרשי רש״י ככלל, ראה: שפירא, פרשני רש״י; עובדיה, רש״י לתורה ומפרשיו; פריימן, פירושים על רש״י בכתבי־יד. פריימן מנה שם 134 כתבי־יד, מקצתם נתפרסמו בינתיים ולא כולם יוחדו רק לפירושו של רש״י. אף על פי כן, הרשימה מרשימה בהיקפה. פירושים נוספים על פירוש רש״י לתורה הולכים ומתפרסמים בעת האחרונה. וראה י׳ אלבוים, הערה 268 לעיל.

271 ספר הטורים ושלחן ערוך, אורח חיים, סימן רפה. וראה מה שכתב על כך לאחרונה גרוס, רש״י בספרד, עמ׳ 37–39. לדעתו, החלה התפתחות זו כבר במאה הי״ג: ׳נוכל לשער שהפופולאריות של פירוש רש״י חלה לאחר הרמב״ן, ומן הסתם בהשפעת הרמב״ן. ולאחר מכן בתקופת ובהשפעת הרא״ש, החכם האשכנזי שהגיע מאשכנז וקיבל את משרת הרבנות בטולידו, עיר ואם ביהדות ספרד, בתחילת המאה הארבע־עשרה. ואכן, מצינו שהרא״ש כותב, בהיותו כבר בספרד: ״ונראה שהקורא בפי׳ התורה יוצא בו ידי תרגום כיון שמפורש בו כל מלה ומלה״׳ (שם, עמ׳ 39). לדעת גרוס, שם, היה ר׳ משה מקוצי, בעל הסמ״ג, הראשון שהעלה עניין זה של החלפת הקריאה בתרגום אונקלוס בלימוד הפרשה עם פירוש רש״י. ראה גם לעיל, הערה 195. מעניינת דעתו של רש״י עצמו בנושא זה. בכ״י שוקן 12141 (ספר המצוות לר׳ אברהם בר׳ אפרים), דף 21, נאמר: ׳רש״י פסק במקום שאין תרגום יאמר הפסוק ג׳ פעמים׳ (על מקור זה העירני ש׳ עמנואל); וראה תוספות, ברכות ח ע״ב, ד״ה: ׳ואפילו׳.

הפשט בצרפת, אסכולה שבמרכזה עמדו ר׳ יוסף קרא, רשב״ם, ר׳ יוסף בכור שור ור׳ אליעזר מבלגנצי (Beaugency).[272]

גם מלומדים נוצרים גילו עניין בפירושיו של רש״י, החל במאה הי״ג, ויש מהם שהושפעו ממנו לאחר הפולמוס על התלמוד בשנת 1240. במיוחד ראוי להזכיר את ניקולאוס מלירה (Nicolas de Lyre; 1270–1349), מחשובי מפרשי המקרא הנוצריים בימי הביניים. הוא ידע עברית על בוריה והכיר היטב גם פירושים עבריים אחרים למקרא. יש הסוברים שהוא צאצא של משפחה יהודית. הוא הרבה להסתמך על רש״י ולהזכירו בשמו.[273] החל במאה הי״ד הוחל לתרגם את פירושיו של רש״י לשפות זרות, ובהן: גרמנית, יידיש, אנגלית וצרפתית.

מה הביא לתפוצה עצומה זו של הפירוש ולהשפעתו הגדולה? מדוע נדחו מפניו פירושים מצוינים, כפירושו של ר׳ אברהם אבן עזרא? קשה לתת על כך תשובה ברורה וחד־משמעית ומסתבר שנצטרפו כאן כמה גורמים יחדיו. שלושת הגורמים החשובים ביותר הם: (א) אופיו של הפירוש; (ב) המציאות ההיסטורית שבה היו נתונות קהילות ישראל החל במאה הי״ג וכלה במוצאי ימי הביניים, (ג) פרסומו הגדול של רש״י כמפרש התלמוד.

(א) שתיים מן התכונות המאפיינות את פירושו של רש״י לתורה שימשו גורם רב חשיבות לתפוצתו העצומה: (1) השילוב בין פשט לדרש והשלמת התיאור המקראי הקצר על ידי פירושי חז״ל, שהיה בהם כדי להשיב את הנפש; (2) הלשון הקצרה והבהירה. פירוש על דרך הפשט, מעין זה שכתבו ר׳ אברהם אבן עזרא ורשב״ם, היה מיועד לתלמידי חכמים ולבקיאים בדקדוק הלשון העברית. המוני העם חיפשו פירוש שישלים בקצרה את התמונה המתוארת במקרא, יעניק יתר עמקות ומשמעות לדברים ויעשיר את עולמם האינטלקטואלי והרגשי של הלומדים. ואכן בהקדמתו לפירושו לתורה תיאר רמב״ן את דרכו כדלהלן:

> אתנהג כמנהג הראשונים, להניח דעת התלמידים
> יגיעי הגלות והצרות הקוראים בסדר בשבתות ובמועדים
> ולמשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים.[274]

אף אם יש בדבריו גם משום מליצה יש לפרש כפשוטו את עניין התלמידים ׳יגיעי הגלות והצרות׳, הזקוקים ל׳דברים נעימים׳ כדי להשיב את ליבם.

272 את פעולתם של מפרשים אלה סקר גרינברג, פרשני צרפת, ושם רשימה ביבליוגרפית. ראה גם: גרינברג, רש״י ורשב״ם.

273 על העניין שגילו מלומדים נוצרים ברש״י לאחר הפולמוס בשנת 1240, ראה: דהאן, הערות לטיניות לפירוש רש״י. ראה גם: ש׳ קמין וא׳ סולטמן (מהדירים), על־פי רש״י — Secundum Salomonem; פירוש לטיני לשיר השירים מהמאה הי״ג, רמת־גן תשמ״ט; ש׳ קמין, ׳עיבוד לטיני של רש״י לשיר השירים מן המאה השלוש־עשרה׳, תרביץ, נה (תשמ״ו), עמ׳ 381–411. על ניקולאוס די לירה ראה: ש׳ אידלברג, ׳האם ניקולאוס די לירה (1270–1340) היה מזרע היהודים׳, סיני, סד (תשכ״ט), עמ׳ רד–רו. על יחסם של ניקולאוס די לירה ושל מפרשים נוצריים אחרים אל רש״י, ראה: היילפרין, רש״י ומלומדים נוצרים.

274 פירושי התורה לרבנו משה בן נחמן, מהדורת ח״ד שעוול, ירושלים תשכ״ב, עמ׳ ז.

(ב) לדברים אלה היה משנה תוקף במאות הי״ג–הט״ו, נוכח הירידה ההדרגתית במעמדם של היהודים. ההתנוונות והירידה של יהדות ספרד במאות הי״ד–הט״ו, וגירושי היהודים מערים שונות בגרמניה במאה הט״ו, היה בהם כדי להגדיל עוד יותר את הצורך בחיזוק הלבבות. הפירושים על דרך הפשט, שבמרכזם עמד הפירוש הלשוני, משכו את ליבם של יחידים, למדנים ומשכילים, אך לא את המוני העם. פירושים אלה נתפסו כ׳יבשים וחסרי נשמה׳. הלקט הנבחר של מדרשי חז״ל, ששיקע רש״י בפירושו אגב קשירתו ללשון המקרא, והלשון הקצרה והבהירה, השווה לכל נפש, היה בהם מדרך הטבע כדי למשוך יותר את ליבם של המוני העם, להגביר את העניין בלימוד המקרא ולעתים אף לחזק ברכיים רפות.

דעתו של י׳ בער, שפירושו של רש״י נכתב כולו מלכתחילה כדי להתמודד עם העולם הנוצרי הסובב, אינה נראית (ראה להלן, פרק ח). ואולם הפירוש שירת לעתים גם תכלית זו, הן בפולמוס הישיר עם הפרשנות הכריסטולוגית למקרא והן במתן טעם לסבל שבגלות. בעלי הקבלה בספרד אף ראו בפירושו של רש״י כלי רב חשיבות במלחמתם בפילוסופיה ובנושאיה. אין זה מקרה שרמב״ן, מנושאי הדגל המובהקים של המקובלים במלחמה זו, הוא שתיאר את פירוש רש״י לתורה כ׳נרות המנורה הטהורה׳, וכמי שיש ליתן לו את ׳משפט הבכורה׳. וכבר הובאו הדברים לעיל, בדיון במעמדו של רש״י.

(ג) סמכותו הגדולה של רש״י, כפרשן המובהק של התלמוד הבבלי, תרמה גם היא רבות לתפוצה של פירושו למקרא. קשה לנתק את הפופולריות הגדולה של פירושו למקרא מההכרה הגדולה בערכו כפרשן התלמוד. יש להניח כי מתנגדיה של הפילוסופיה בפרובאנס ובספרד, שעמדה במרכז הפולמוס על כתבי הרמב״ם במאה הי״ג, ניצלו מציאות זאת בבואם להציג את פירוש רש״י כמבטא נאמנה את מסורת ישראל המקורית.

יצירתו הספרותית: הפירוש לתלמוד

את פרסומו הגדול לדורות קנה לו רש״י בעיקר בזכות פירושו לתלמוד, פירוש הנמנה עם מיטב היצירה העברית שבכל הדורות. אמנם, כבר קדמוהו חכמים אחרים בכתיבת פירושים למסכתות מן התלמוד ואף פירושים כוללים, אך איש מהם לא הגיע להישגיו הפרשניים של רש״י ולסגנונו הבהיר והשוטף, והשפעתם על לימוד התלמוד במרוצת הדורות היתה קטנה. כל הפירושים שנכתבו באשכנז לפני רש״י נדחו מפני פירושו, ורבים מהם אף נשכח זכרם.

חמש שאלות עיקריות עומדות במרכז המחקר של פירוש רש״י לתלמוד:

(א) היקפו: לאילו מסכתות כתב רש״י את פירושו? האם כל הפירושים הנדפסים המיוחסים לו, מתחת ידו יצאו?

(ב) מה הן סגולותיו הפרשניות?

(ג) מה מידת זיקתו למסורות פרשניות אחרות, ובעיקר לפירושים שנכתבו לפניו באשכנז?

(ד) מהו טיבו של נוסח הפירוש והאם היו ׳מהדורות׳ שונות שלו?

(ה) מה טיבם של השינויים והסתירות הפנימיות בפירושי רש״י?